

AANZET

Jaargang 38 nr. 3

Historisch Tijdschrift

Producing punk: The story of the anarchy shirt in the context of consumer culture and British punk in the 1970s

Merlijn Barkema

Alexander de Grote schurk? De rechtmatigheid van de verwoesting van Thebe en Persepolis door Alexander II van Macedonië volgens nomos

Niels de Jager

De VS schuldig aan genocide: Het Russelltribunaal (1966) en de paradigmerverschuiving van Oost-West naar Noord-Zuid

Louisa Rietveld

REDACTIONEEL

Beste lezer,

Voor u ligt het laatste nummer van de 38e jaargang van *Historisch Tijdschrift Aanzet*. Het is weer een mooie editie geworden, met zeer diverse onderwerpen. Deze editie is voor sommigen van onze redacteuren ook hun laatste werk, en we zullen hen allen missen.

In het eerste artikel toont Merlijn Barkema dat het anarchieshirt van Malcolm McLaren en Vivienne Westwood uit 1976 laat zien dat commodificatie en consumptie altijd deel uitmaakten van de punk-subcultuur in Londen in de jaren zeventig, en er misschien zelfs constituerend voor waren. Niels de Jager onderzoekt in zijn artikel of de beslissingen van Alexander de Grote rechtmatig waren volgens de Griekse oorlogsconventies van *nomos* toen hij de Griekse stad Thebe en de Perzische stad Persepolis liet vernietigen. Louisa Rietveld laat zien dat volgens het Russell Tribunal een genocidale drift, die voortkomt uit wijdverbreid racisme, niet alleen toe te schrijven is aan de nazi's uit de Tweede Wereldoorlog: de Verenigde Staten bewandelden hetzelfde pad in Vietnam.

De artikelen worden zoals altijd afgewisseld met onze rubrieken. In *De passie van...* wordt Robin Philips geïnterviewd door Fabienne van Wijngaarden en Floor Schuurmans over zijn interesse in de Brede Welvaartsindicator. Tessa Russchen kijkt in de *Onder een historische loep* naar hoe geschiedenis in Game of Thrones gebruikt wordt. Reint Verzandvoort interviewt youtuber en geschiedenisdocent Stefan Rops in de *Hoe geschiedenis jij?*. Vervolgens bepleit John Healey waarom het onderwijsprogramma voor eerstejaars geschiedenisstudenten anders ingericht moet worden in de *Inzet*. Tot slot bespreekt Floor Schuurmans in de

Beeldspraak de geschiedenis van lief klein konijntje nijntje. Het nummer wordt afgesloten met recensies over drie interessante boeken door Floor Schuurmans, Chiara Evans en Yana Amse.

Veel leesplezier!

Namens de redactie,

Fabienne van Wijngaarden
Hoofdredacteur

EDITORIAL

Dear reader,

Before you lies the last edition of our 38th volume of *Historical Journal Aanzet*. It is another beautiful edition, with very diverse topics. This issue is also the last edition for some of our editors, whom we will miss greatly.

In the first article, Merlijn Barkema shows that Malcolm McLaren and Vivienne Westwood's anarchy shirt from 1976 shows that commodification and consumption were always part of, and perhaps even constitutive of, the punk subculture in London in the 1970s. In his article, Niels de Jager examines whether Alexander the Great's decisions were lawful according to the Greek war conventions of *nomos* when he had the Greek city of Thebes and the Persian city of Persepolis destroyed. Louisa Rietveld shows that, according to the Russell Tribunal, a genocidal drive, arising from widespread racism, cannot be attributed solely to the Nazis during the Second World War: the United States followed the same path in Vietnam.

As always, the articles are alternated with our rubrics. In *De passie van*, Robin Philips is interviewed by Fabienne van Wijngaarden and Floor Schuurmans about his interest for the *Brede Welvaartsindicator (Better Well-Being Index)*. Tessa Russchen takes a look at how history is used in Game of Thrones in the *Onder een historische loep*. Reint Verzandvoort interviewed YouTuber and history teacher Stefan Rops in this edition's *Hoe geschiedenis jij?*. John Healey then argues why the education program for first-year History students should be organized differently in the *Inzet*. Finally, Floor Schuurmans discusses the history of the sweet little rabbit nijntje (Miffy) in the *Beeldspraak*. The issue ends with reviews of three interesting books by Floor Schuurmans, Chiara Evans and Yana Amse.

Enjoy your reading!

On behalf of the editorial board,

Fabienne van Wijngaarden
Editor-in-chief

Historisch Tijdschrift Aanzet is opgericht in 1982. Sinds 2000 wordt het tijdschrift uitgegeven door de Utrechtse Historische Studentenkring. Deze jaargang bestaat uit drie nummers.

De redactie biedt jonge historici de ruimte artikelen te publiceren op basis van historisch onderzoek of recente historische uitgaven.

De Aanzetredactie bestaat uit studenten Geschiedenis die op vrijwillige basis werken.

De redactie heeft ernaar gestreefd rechthebbenden van copyright te achterhalen. Zij die menen aanspraak te maken op bepaalde rechten worden vriendelijk verzocht contact op te nemen.

POSTADRES

Historisch Tijdschrift Aanzet
Drift 6
3512 BS Utrecht

ONLINE

redactie.aanzet@gmail.com
www.aanzetonline.nl
@aanzetonline op Instagram
@Aanzet, Historisch Tijdschrift op LinkedIn

Abonnementen

Sluit een abonnement af door een mail te sturen naar redactie.aanzet@gmail.com. Een jaarabonnement kost €10,-. Een steunlid betaalt €15,-. Losse nummers zijn op aanvraag beschikbaar en kosten €5,-. Rek. Nr.: NL45 TRIO 0379 4550 80 t.n.v. UHSK Utrecht o.v.v. het gewenste abonnement.

Hoofdredactie

Fabienne van Wijngaarden

Eindredactie

Floor Schuurmans

Webredactie en PR

Beau Visser

Vormgeving

Lars Tupker

Redactie

Anne Habes, Boris Wesseldijk (notulist), Chiara Evans, Gerben Zweers, Hanne Meulenbeld, John Healey, Lenny de Laat, Marissa van de Kreke, Rosalie Homan, Tessa Russchen, Niels Verheul.

Omslag

Alexander the Great. The Metropolitan Museum of Art, 2017.
Bron: <https://bit.ly/3rbIVtF>.

Scan om direct naar onze website te gaan!

September 2023

ARTIKELEN

- 1 **Redactioneel - Editorial**
Fabienne van Wijngaarden
- 5 **Producing punk: The story of the anarchy shirt in the context of consumer culture and British punk in the 1970s**
Merlijn Barkema
- 15 **Alexander de Grote schurk? De rechtmatigheid van de verwoesting van Thebe en Persepolis door Alexander II van Macedonië volgens *nomos***
Niels de Jager
- 36 **De VS schuldig aan genocide: Het Russelltribunaal (1966) en de paradigmaverschuiving van Oost-West naar Noord-Zuid**
Louisa Rietveld

RUBRIEKEN

- 12 **Beeldspraak - Het grootse kleine konijntje**
Floor Schuurmans
- 25 **Inzet - UU's Research Labs: A half-hearted, hand-holding stumble in the wrong direction**
John Healey
- 28 **Onder een historische loep - Women's roles in Game of Thrones: fantasy or reality? Observing the depiction of women in Game of Thrones through a historical lens**
Tessa Russchen
- 33 **Hoe Geschiedenis Jij? Stefan Rops**
Reint Verzandvoort
- 44 **De passie van... - Robin Philips' affiniteit met de Brede Welvaartsindicator**
Fabienne van Wijngaarden en Floor Schuurmans

RECENSIES

- 47 **The Chinese Question: een nieuwe kijk op een eeuwenoud begrip**
Yana Amse
- 50 **The colonial story of art & why we need to talk about it**
Chiara Evans
- 52 **Ontdek de renaissance in De boekhandelaar van Florence**
Floor Schuurmans

Producing punk: The story of the anarchy shirt in the context of consumer culture and British punk in the 1970s

Merlijn Barkema

What do fashion designer Vivienne Westwood, artist and producer Malcolm McLaren and the band members of the Sex Pistols have in common? They are the central figures in the 1970's London punk culture. In this article, Merlijn Barkema uses the 'anarchy shirt' created by Westwood and McLaren, and worn by the Sex Pistols, as a point of convergence for studying how and why elements from punk culture and commercialism came together in the making and wearing of the famous shirt.

Fig. 1: Johnny Rotten performing in Paradiso, 1977. Source: Koen Suyk via Wikimedia Commons, <https://bit.ly/42RxZhC>.

I am not sure what is going on. The woman, Vivienne Westwood she's called, has prepared all sorts of things and arranged them on her kitchen table with exactitude. She has mixed foul-smelling chemicals with water. Next, she picked up little pieces of fabric, brushes, even her son's stencil set and, finally, me. What will happen to me?

The British punk movement of the 1970s was a strange phenomenon. It had eye-catching performances, gravity-defying hair, singers in rags screaming at the audience and sometimes the violent smashing of instruments. However, it was without a clear purpose, plan or programme, which led to contradictory definitions of punk. One of the main points of debate is whether punk embraced the modern capitalist society and its flagrant consumerism or rejected it. Usually, the movement is associated with resistance and anti-consumerism.¹ Punk magazine writer Mary Harron describes it differently: "It was about saying yes to the modern world. Punk, like Warhol, embraced everything that

cultured people, and hippies, detested: plastic, junk food, B-movies, advertising, making money – although no one ever did."²

The same controversy can be found regarding the relationships between some of the central figures in London punk culture, namely artist and producer Malcolm McLaren, fashion designer Vivienne Westwood and the band members of the Sex Pistols. This controversy centres on whether McLaren rightly claimed that the Sex Pistols were created as a marketing tool by him for the clothing shop SEX, later called

¹ See for example H el ene Cherrier, "Anti-consumption discourses and consumer-resistant identities," *Journal of Business Research* 2 (2009) 62, 186; and Laura Hawkins, "The Many Lives of Vivienne Westwood's Worlds End Shop," last modified May 12, 2016, <https://www.anothermag.com/fashion-beauty/8672/clothes-for-heroes-the-story-of-westwoods-worlds-end-shop>, accessed on Nov. 9, 2021.

² Jon Savage, *England's Dreaming. Sex Pistols and Punk Rock* (London: Faber and Faber 1991), 133.

Seditionaries, run together by him and Westwood.³ Johnny Rotten, lead singer of the Sex Pistols, disputes this, claiming that the band existed prior to their deal with the shop.⁴ The 'anarchy shirt' created by Vivienne Westwood and Malcolm McLaren for their brand Seditionaries in 1976 can be used as a point of convergence for studying these issues. The name of the shirt is derived from its design, which features texts like "CHAOS" or "Only anarchists are pretty" and emblems referring to multiple contradicting political ideologies.

The broader questions this research aims to answer in studying this controversy is how and why elements from punk culture and commercialism came together in the making and wearing of the 'anarchy shirt' (1976), and what insights this can give us into the relationship between 1970s British punk and consumer culture. The garment worn by the Sex Pistols that became famous as the anarchy shirt is useful for my analysis, because it is part of the 'unusual fashions' that early punks used to build a "meaningful aesthetic".⁵ Secondly, as an (expensive) article of high fashion created for the 'punk market' by Westwood and McLaren, it remains emblematic of the paradoxical relationship between consumer culture – a society in which (superfluous) consumption is stimulated and centralised – and punk.

From backstage to the spotlight: the making and meaning of the anarchy shirt

"It's still missing something," McLaren says. How could I be missing something? I was a perfectly fine Wemblex shirt until these people started destroying me with bleach. I almost got a hole in my arm! And then the paint, and after the paint, patches. So that's where we are now, covered in sloppy stripes and slogans, because of that Westwood woman. And now he wants to add Nazi symbols? Unbelievable.⁶

The anarchy shirt created by Westwood and McLaren in 1976 exists in multiple versions that all look alike and were probably all made in the same way on Westwood's kitchen table. The starting point of the anarchy shirt – a mass-produced men's shirt with small stripes – was bleached and painted by hand to create a new, all-encompassing pattern of bigger stripes and coloured stretches. The idea of the extra stripes was likely copied by Vivienne from Jordan, a shop assistant at SEX whose provocative style made her a cult figure at the time.⁷ Apart from adorning her shirts with bleached stripes, Jordan pinned communist and Nazi emblems onto her clothing, which was duplicated in the design of the anarchy shirt as well.⁸ As McLaren said in another context: "Plagiarism is what the world's about. If you don't start seeing things and stealing because you were inspired by them, you'd be stupid."⁹

⁶ Paul Gorman, "Blessed & Blasted: Roots of the Anarchy Shirt part 3," <http://www.paulgormanis.com/?p=1603>, accessed on Nov. 8, 2021; The Met Museum, "Shirt, 1976," <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/82566>, accessed on Nov. 12, 2021.

⁷ Jane Mulvagh, *Vivienne Westwood. An unfashionable life* (London: Harper Collins 1998), 73; Savage, *England's Dreaming*, 93.

⁸ Mulvagh, *Vivienne Westwood*, 73.

⁹ *Ibid.*, 53.

Clearly, he and Westwood felt the same way about their use of Jordan's ideas.

One of the communist emblems on the anarchy shirt is a small portrait of Karl Marx. The patch in question came from a shop in London's Chinatown that sold Maoist literature.¹⁰ According to McLaren, he and Westwood chose to add the patch because "his book started the Socialist and workers' movements in the 19th century. Also, Vivienne and I liked his beard."¹¹ Nazi emblems are used as well, most notably a reversed Nazi eagle right above the Marx portrait. The use of Nazi symbols, especially the swastika, was a widespread phenomenon in both British and American punk.¹² One reason for this was the shock value of these ideological symbols, but the situationist influence on punk probably contributed to their appeal.

Art had to be revolutionary

Situationism was a radical artistic and political current that started in Italy in 1957 with the Situationist International.¹³ This organisation declared that "artists should break down the barriers between life and art and, acting as provocateurs, create ridiculous situations in urban environments as a nihilist reaction to the status quo".¹⁴ Provocation and spectacle were supposed to be forms of popular resistance against modern industrial society and its commodification of every aspect of life.¹⁵ Art had to be

revolutionary to work against an inevitably oppressive and exploitative system. McLaren came into contact with situationism in art school and was part of an English situationist group.¹⁶ It gave a purpose to his pursuit of shock and scandal and became a recurring influence, as demonstrated by the anarchy shirt's shocking political symbols and situationist slogans, such as "CHAOS" or "Only anarchists are pretty".

These bold, situationist slogans exemplified Westwood and McLaren's shift towards a more militaristic aesthetic at the end of the 1970s.¹⁷ Before, Westwood had mainly copied and customised rock 'n' roll and teddy boy clothing.¹⁸ These were also sold in the shop on 430 King's Road, named Let it Rock (1971) and Too Fast to Live Too Young to Die (1972), before its reopening as SEX (1974). Two years later, a short time after the anarchy shirt was made, the shop reopened again in December 1976 as Seditonaries.¹⁹ According to Paul Gorman, the anarchy shirt and connected designs "represented the culmination of the design direction essayed in the shop's previous manifestations".²⁰ While the do-it-yourself amateurism remained, the anarchy shirt was one of Seditonaries' first steps into the realm of couture.²¹

¹⁶ Paula Guerra and Henrique Grimaldi Figueredo, "Today Your Style, Tomorrow The World: punk, fashion and visual imaginary," *Moda, Arte e Design* 12 (2019) 23, 124.

¹⁷ Paul Gorman, *The life and times of Malcolm McLaren. The biography* (London: Constable 2020), 348-349.

¹⁸ Mulvagh, *Vivienne Westwood*, 55.

¹⁹ Gorman, *The life and times of Malcolm McLaren*, 347; other literature states that the reopening was in 1977, such as Claire Wilcox, *Vivienne Westwood* (London: V&A Publications 2004), 13 and John Robb, *Punk Rock: An Oral History* (London: Ebury Press 2006), 160.

²⁰ Gorman, *The life and times of Malcolm McLaren*, 348.

²¹ Ibid.

¹⁰ Gorman, "Blessed & Blasted," accessed on Nov. 8, 2021.

¹¹ Ibid.

¹² Mulvagh, *Vivienne Westwood*, 65; Savage, *England's Dreaming*, 135, 138.

¹³ Mulvagh, *Vivienne Westwood*, 35.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.; Sadie Plant, "The Situationist International: A case of spectacular neglect," *What is Situationism* (1996), 4.

Centre stage: becoming (in)famous

The crowd is going wild, moving to the rhythm of the music, pushing each other, packed close to the front of the stage and more dispersed towards the back of the room. They are all looking at me, right at the centre of the stage, moving around behind the microphone stand. Sometimes I evoke negative reactions, but not here among this crowd of young punks. They are so enthusiastic, they might even climb onto the stage. It is intimidating every time, but I love being up here, being the centre of their attention.

After their creation, the various versions of the anarchy shirt led different lives. In this section, the life of the anarchy shirt that was worn by Johnny Rotten and Sid Vicious during Sex Pistols performances is spotlighted. How the Sex Pistols became a group is contested. Malcolm McLaren and Johnny Rotten have gone on record about it, but both seem to have twisted the story in ways that fit their interests or image at the time. Rotten stated that he was discovered by an associate of McLaren that liked his Pink Floyd T-shirt.²² According to Jon Savage, the group formed rather organically in the SEX shop, but McLaren brought in John Lydon – later to be called Johnny Rotten – without deliberating with the band members.²³

Regarding Johnny Rotten, McLaren said that during an impromptu audition in a bar he "saw Rotten's ability to create an image around himself", which was exactly what he needed for his idea of the Sex Pistols.²⁴ To him, the group was

²² BBC, "Johnny Rotten joins the Sex Pistols," <https://www.bbc.co.uk/music/sevenages/events/punk/johnny-rotten-joins-the-sex-pistols/#:~:text=Accounts%20differ%20as%20o%20how.shop%20on%20London's%20Kings%20Road>, accessed on May 31, 2023.

²³ Savage, *England's Dreaming*, 121.

²⁴ Ibid.

Fig. 2: Johnny Rotten performing in Paradiso, 1977. Source: Koen Suyk via Wikimedia Commons, Wikipedia. Photograph: Koen Suyk, <https://bit.ly/3Xq466W>.

not about music, but about creating an image young people could relate to.²⁵ McLaren was very involved in the band from the beginning, from managing the band's continuous tensions to choosing 'Sex Pistols' as its definitive name, often with his own interest in mind.²⁶

The rapid success of the Pistols, especially after their first television performance in August 1976, had at least two causes. First of all, they were able to channel the discontent of a young generation. The depressed economic and sociopolitical conditions of the mid-1970s and the lack of a meaningful response from older generations – as well as the rise of youth culture – provided circumstances in which punk, and the Sex Pistols, could thrive.²⁷ A subculture can, however, not be reduced

²⁵ Gorman, *The life and times of Malcolm McLaren*, 349.

²⁶ Savage, *England's Dreaming*, 129-130.

²⁷ Price, "Vivienne Westwood (born 1941) and the Postmodern Legacy of Punk Style," accessed on Nov. 11, 2021.

to a mediated response to its historical context. It also needs to go through a process of stylisation that determines how the resistance to the status quo is communicated.²⁸

“An explosion of meaning encoded into their clothes”

Westwood and McLaren were crucial for the stylisation of punk, since they took on and developed elements of the budding London subculture and shaped them into an aesthetic; with especially McLaren popularising this aesthetic and the Pistols with his smart use of the media.²⁹ As Jon Savage writes, in contrast to “carefully constructed authenticity” or “humility”, the Sex Pistols were “an explosion of meaning encoded into their clothes, their choice of songs, their action photos printed in stark black and white, their photocopied handbill and press release, and the inflammatory slogans”. McLaren’s involvement enabled the Pistols to stylise their image and become the punk icons – rather than just musicians – we still remember today.

So, how did the deal that provided the Sex Pistols with their punk designer clothes, including the anarchy shirt, work? According to Paul Cook, one of the Sex Pistols: “We were never told what to wear, but we had free rein in the shop, particularly when it was re-named Seditonaries and we could wear the bondage trousers and the clothes with straps and zips.”³⁰ Since none of the Sex Pistols had money, this was probably

enough of a reason for them to wear the Seditonaries clothes.³¹ Johnny Rotten and Sid Vicious shared one anarchy shirt – recognisable from the specific kind and placement of patches and text – which proves that the anarchy shirt and perhaps other pieces from Seditonaries were shared between band members.³²

Given McLaren’s perceived power over the band, as seen by his influence over their group name and media appearances, it seems logical that there was more to the deal than this. However, it is hard to decipher the different stories retrospectively told about the collaboration. An explanation for these unclarities could be Westwood and McLaren’s different intentions for the collaboration. In the biographies I read about the two, Westwood is often characterised as the naïve diligent artist, an idealist, while McLaren is presented as the mastermind, a shrewd, entrepreneurial businessman who will do anything to get his way.

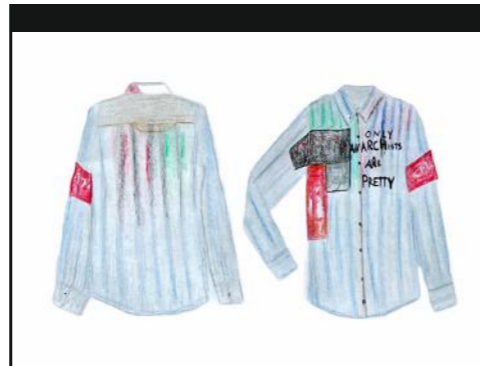

Fig. 3: Drawing based on the ‘anarchy shirt’ that is displayed at The Met Museum in New York: [drawing by Marissa van de Kreke].

²⁸ Guerra and Figueredo, “Today Your Style, Tomorrow The World,” 117.

²⁹ Price, “Vivienne Westwood (born 1941) and the Postmodern Legacy of Punk Style,” accessed on Nov. 11, 2021.

³⁰ Wilcox, *Vivienne Westwood*, 13.

³¹ Savage, *England’s Dreaming*, 155.

³² The Met Museum, “Shirt, 1976,” accessed on Nov. 12, 2021.

Although these characteristics are stereotypical and overdrawn, they may contain a grain of truth in their characterisation of McLaren as more business-minded and invested in the Sex Pistols’ career. Westwood, on the other hand, was more involved in the shop and the making of the clothes. Therefore she, as a designer, would likely already be content with the exposure and cultural impact of the clothing made for Seditonaries/SEX. Although McLaren might have wanted to get more financial gain out of the collaboration than Westwood, both of them would have agreed on letting the Sex Pistols wear their clothing for free. This was beneficial for the commercialisation of their goods, the construction of meanings around clothes to make them ‘consumable’ by making them desired or perceived as necessary.³³

Commodification and consumption were always part of the punk subculture

The anarchy shirt was the perfect garment to use for building the brand identity of SEX and Seditonaries, as it set the tone for the entire collection.³⁴ The elements discussed in the first section of this article are all representative of the punk movement: the challenging slogans, taboo-breaking use of Nazi insignias and haphazard combinations with other political movements, like Marxism and anarchism. All of these visual exclamations make the shirt emblematic of the style Westwood and McLaren wanted to promote. The meanings

embedded in the design of the shirt were reinforced by the fact that the Sex Pistols wore it. Furthermore, because the band members wore the shirt, it became a ‘must-have’ for kids and teenagers who wanted to be a part of the punk movement. As McLaren observed, that is what he and Westwood wanted.³⁵ This made the anarchy shirt that was worn by the Sex Pistols a good means for building Seditonaries’ commercial image and attracting interested customers, while also stylising British punk.

Curtain call: commercialism as constitutive to punk

Life has really settled down. Instead of screaming young people, it is mainly adults that look at me now. They are still intrigued, yes, but they don’t really understand. “Really crazy, that punk stuff; a shame they sold out,” they say, or “It’s tasteless to walk around with symbols like that,” like there was no point to it all. Of course there was! It was difficult to understand though, even for me, and I was right in the middle of it all. Sometimes I miss my old life, despite the great care and treatment I get here.

The story of the Sex Pistols and Seditonaries shows that the punk subculture was clearly not free of consumerist influences – the London scene was shaped by it from the start. The anarchy shirt from 1976 is a clear example of the paradoxes of punk, including its attitude towards consumer culture and the commercial outlook that comes with it. As observed by Roger Sabin, “punk was also ‘about’ originality and plagiarism; anti-commercialism and commercialism; sophistication and dumbness; humour and seriousness.”³⁶

³³ Roberta Sassatelli, *Consumer Culture: History, Theory and Politics* (London: Sage 2007), 4.

³⁴ Wilcox, *Vivienne Westwood*, 14.

³⁵ Savage, *England’s Dreaming*, 163.

³⁶ Roger Sabin, “Introduction,” in *Punk Rock: So What? The Cultural Legacy of Punk*, ed. Roger Sabin (London: Taylor and Francis 1999), 5.

The shirt was mass-produced, but adapted into a punk item by hand; it was reworked using stolen ideas from a shop employee, but nevertheless an original; it was commercialised within a subculture promoting a do-it-yourself mentality, wanting to make consumers think for themselves.

Malcolm McLaren never made it a secret that the relationship between the Sex Pistols and Seditonaries was commercial in nature; his goal was to sell more clothes. Vivienne Westwood approved of her ideas being taken up by punk fans who could not afford her (expensive) clothes and made cheaper home-made versions of them.³⁷ This could be further proof of the differences between Westwood and McLaren, but also a reflection of the focus on brand identity of Seditonaries. It did not matter if there were cheap imitations, as long as their shop remained the place to be for the 'real' punk look.

As the anarchy shirt and the way it was used show, commodification and consumption were always part of the punk subculture in London in the 1970s, perhaps even constitutive of it. This means that punk kept on reinventing itself, finding new creative ways to engage with and challenge mainstream norms and traditions. We should therefore not remember punk as a homogeneous subculture that was commodified and fell victim to the mainstream. The anarchy shirt is not only a commercial item, but also a carrier of the punk spirit and its ability to inspire people to (re)create its look. Punk was a diverse, adaptable and at times contradictory movement that was taken one way by McLaren, Westwood and the

Sex Pistols among others in London, but differently elsewhere: "Like any culture, punk was a 'production', the final product created from a series of possibilities."³⁸

Merlijn Barkema is a research master student in History at Utrecht University. She has a broad interest in cultural history, including histories of activism, animals, fashion and the body. She is currently writing her master's thesis on the history of guide dog schools in Germany and the Netherlands.

³⁷ Wilcox, *Vivienne Westwood*, 14.

³⁸ Frank Cartledge, "Distress to impress?: Local punk fashion and commodity exchange," in *Punk Rock: So What? The Cultural Legacy of Punk*, ed. Roger Sabin (London: Taylor and Francis 1999), 151.

BEELDSPRAAK

Het grootse kleine konijntje

Floor Schuurmans

Floor Schuurmans bespreekt in deze Beeldspraak nijntje, het kinderboekenfiguur dat vervlochten is met generaties kinderen en de stad Utrecht. Er wordt een portret van het leven van Dick Bruna geschetst. Daarnaast wordt de invloed die verschillende kunstenaars hebben gehad op Bruna's werk besproken.

Afb. 1: Beeld op de Mariaplaats in Utrecht, waarop nijntje en Dick Bruna worden afgebeeld. Op een plakkaat staat: Hier staan ze dan, / Op sokkel van grind / Dick Bruna en nijntje, / Een vader en zijn kind. Bron: Floor Schuurmans.

'Nijntje / Een lief klein konijntje / Nijntje / Een pienter konijntje / Nijntje / Een knuffelkonijntje...' Als klein kind was ik verzot op nijntje en dit liedje. Eindeloos kon ik mijn ouders smeken om nog een verhaaltje, en nog eentje, en nog eentje. Ik werd boos als ze de tekst niet precies voorlezen zoals die er stond – ik kende het boekje namelijk helemaal uit mijn hoofd en ik was eigenwijs genoeg om mijn ouders op de vingers te tikken. Het is treffend dat ik jaren later juist Utrecht zou uitkiezen als mijn studentenstad; de stad waar nijntje en haar schepper Dick Bruna door de aderen stromen.

Schilderijen werden soms geruild voor suiker of boter, schaarse goederen in oorlogstijd

Bruna (1927-2017) werd geboren in Utrecht als Hendrik Magdalenus, in – hoe kan het ook anders – het Chinese

jaar van de konijn. De jongen was een echt mollig michelinmanneltje en verdiende zo de bijnaam Dik of Dikkie, waar de naam Dick uit voortvloeide. Bruna was een telg van de bekende uitgeverfamilie. Zijn overgrootvader richtte in 1868 A.W. Bruna & Zoon op. Daarnaast bezat zijn familie op bijna elk treinstation in Nederland een kiosk. Het gezin dook in 1943 onder, zodat vader en zoon aan de *Arbeitseinsatz* konden ontsnappen. Bruna, inmiddels een tiener, kon toen niet meer naar school. Hij moest zichzelf de hele dag bezighouden en begon daarom met het tekenen en schilderen van alles wat hij om zich heen zag, op elke snipper papier die hij maar wist te bemachtigen en op het afgedankte hout van oude deuren en planken. Schilderijen werden soms geruild voor suiker of boter, schaarse goederen in oorlogstijd. Ontwerpers en illustratoren van zijn vaders uitgever, die langskwamen op het onderduikadres, gaven de jonge Bruna soms les. Het meeste leerde hij echter zichzelf aan. Na de oorlog stopte Bruna vroegtijdig met het lyceum en vervulde hij de droom van

iedere geschiedenisstudent uit Utrecht door een jaar bij Broese te werken. Zijn vader stuurde hem nog naar Londen en Parijs om het uitgeversvak te leren, als oudste zoon was hij immers de gedoodverfde opvolger, maar het werd al snel duidelijk dat hij hier niet geschikt voor was en andere ambities had. Een creatief vak trok hem veel meer, en na het zien van het werk van kunstenaars als Fernand Léger en Henri Matisse werd dit vermoeden alleen maar bevestigd. Een formele opleiding aan de Rijksakademie van Beeldende Kunsten in Amsterdam was geen succes. Na zes maanden geworstel op de academie trad Bruna in dienst bij de uitgeverij van zijn familie als illustrator. Uiteindelijk ontwierp hij zo'n tweeduizend boekomslagen, waarvan de meeste voor de pocketreeks Zwarte Beertjes waren. Bruna maakte ook affiches en logo's voor andere instanties, zoals voor Veilig Verkeer Nederland en de stad Utrecht. Zijn oeuvre bestaat daarnaast ook uit meer dan 120 prentenboeken en werk voor goede doelen zoals UNICEF en het Aids Fonds.

Bruna's beroemdste creatie nijntje zag het levenslicht in 1955, tijdens een vakantie in Egmond aan Zee. Bruna vertelde hier elke avond voor het slapengaan een verhaaltje aan zijn oudste zoon Sierk. Een wit konijntje dat rondhuppelde in de tuin van het vakantiehuisje was de hoofdpersoon. Dit konijn vormde de inspiratiebron voor nijntje (waar natuurlijk ook de naam 'nijntje' vandaan komt). Bruna vond het interessanter om jurkjes te tekenen dan broekjes, en dus werd nijntje een meisje. Door de jaren heen is nijntje wat veranderd en bijgeschaafd: haar oren en gezicht zijn wat ronder geworden, met haar ogen kijkt ze nu de lezer aan in plaats van naar de zijkant, haar oren staan tegenwoordig recht omhoog in plaats van naar de zijkanten geflapt, het lijfje werd ook wat molliger en de verhouding tussen het hoofd en het lichaam is wat veranderd. Maar nijntje is altijd uiterst herkenbaar en van alle tijden geweest, met een kruisje als mond.

Nijntje heeft niet alleen haar sporen achtergelaten op de jeugd van verschillende generaties, ook de stad Utrecht wordt getekend door het konijn. Het nijntje museum, het nagebouwde atelier van Dick Bruna in het Centraal Museum en het Nijntje Pleintje zijn bekende voorbeelden. Utrecht Centraal, ons studenten welbekend, kan pronken met een trein in Dick Brunastijl met nijntje als passagier. Daarnaast is nijntje ook terug te vinden op de stoplichten bij Vredenburg, sieren haar oren de gevel van het nijntje museum en tref je bij banketbakkerij Theo Blom nijntje aan in de vorm van koekjes, taarten, lolly's en chocolaatjes. Alleraardigst is ook het beeld op de Mariaplaats, waar nijntje en Dick Bruna allebei op een kant afgebeeld staan. Het is een van de zestig beelden die door verschillende kunstenaars gemaakt zijn ter ere van nijntjes zestigste verjaardag in 2015. Niet te vergeten, voor de echte liefhebber heeft de StayOkay op Neude een kamer volledig gewijd aan nijntje, inclusief nijntje-beddengoed, nijntje-douchegel en nijntje-servies. En dan staan alle kinderspeelgoed- en souvenirwinkels natuurlijk ook nog vol met allerlei nijntje-prullaria.

De populariteit van nijntje reikt veel verder dan ons kikkerlandje

De populariteit van nijntje reikt nog veel verder dan ons kikkerlandje. Na Anne Frank is Bruna de meest vertaalde Nederlandse auteur. De 32 nijntje-boeken zijn in meer dan vijftig talen verschenen en ruim honderd miljoen exemplaren zijn over de toonbanken gevlogen. 'Miffy' is een wereldwijde hit. Vooral in Japan is ze populair – tevens het thuisland van Hello Kitty, volgens Bruna nageaapt van nijntje. Hij zei

hierover: 'Probeer dingen te maken die je zelf bedenkt. Er zijn zoveel mooie dingen.'¹

Maar wat maakt nijntje nou zo eindeloos populair? Is het de combinatie van plaatjes en versregels? Is het de fysieke vorm van de boekjes, vanaf 1959 klein en vierkant en daarmee ideaal voor kinderhandjes? De sleutel tot succes werd mij duidelijk tijdens een bezoek aan het atelier van Bruna. Ook al had ik al jaren en jaren geen nijntje meer gelezen, de simplistische kleuren en stijl kon ik uit duizenden herkennen. Rood, blauw, geel, groen en wit: niets meer en niets minder. De specifieke kleuren voerden me terug naar mijn kinderjaren. Bruna stopte het werk van de eerdergenoemde Matisse en Léger samen met dat van Bart van der Leek, Piet Mondriaan en Gerrit Rietveld in een blender en creëerde zo een geheel eigen cocktail. Een deel felle kleuren en duidelijke vormen à la Matisse, een deel Légers speelse en onconventionele gebruik van kleuren en lijnen en tot slot drie delen van de kunstenaars van De Stijl: strakke lijnen, primaire kleuren, eenvoud op zijn best. Bruna gebruikte geen lijn te veel. Zijn subjecten werden teruggebracht tot hun puurste vorm. De symmetrie en simpelheid waren volmaakt, en deden Bruna denken aan een van zijn grote voorbeelden: Rietveld. De kracht van nijntje zit precies in deze eenvoud. Het helpt natuurlijk ook dat dat liedje zo'n enorme oorwurm is. Excuus aan alle mensen die de rest van de dag nijntje aan het bezingen zijn.

Rood, blauw, geel, groen en wit: niets meer en niets minder

¹ Horatia Harrad, 'Dick Bruna, creator of the Miffy books, talks about his life and work', 31 juli 2008, <https://bit.ly/41IUuK>, geraadpleegd 19 april 2023.

Dit stuk is gebaseerd op de volgende bronnen: Dick Bruna en Joke Linders, *Dick Bruna* (Zwolle; Amsterdam 2006); Bruce Ingman en Ramona Reihill, *Dick Bruna: the illustrators* (Amsterdam 2020); <https://www.nijntje.nl/>.

Floor Schuurmans is derdejaarsstudent Geschiedenis. Momenteel volgt ze de minor Journalistiek en nieuwe media aan de Universiteit Leiden. Ze vervult daarnaast de rol van eindredacteur bij de Aanzet.

Afb. 1: Griekse oorlogsvoering op een terracotta krater, een mengvat. Bron: Metropolitan Museum of Arts, <https://bit.ly/3NnZwSa>.

Alexander de Grote schurk? De rechtmatigheid van de verwoesting van Thebe en Persepolis door Alexander II van Macedonië volgens *nomos*

Niels de Jager

We have all read, seen or listened to the heroic stories about Alexander the Great. The representation of this Macedonian king is generally positive, imagining him as a savior. The question is, was he a justified savior to everyone? In this article, Niels de Jager looks to the darker side of Alexander's triumphant conquest. He does so by taking a closer look at *nomos*, classical Greek law. Did Alexander violate the law of war when he made his way towards victory? Was he not the hero, but the villain?

'We've freed them, Hephaestion, from the Persians, where everyone lived as slaves! To free the people of the world!

¹ *Alexander: Fortune Favors the Bold*, speelfilm, regie Oliver Stone, Warner Bros, 2004. De historische waarde van de speelfilm is bekritiseerd door diverse historici in: Paul Cartledge (red.), *Responses to Oliver Stone's Alexander: film, history and cultural studies* (Wisconsin 2010).

Such would be beyond the glory of Achilles. Beyond Heracles!' Dit zijn de woorden van Alexander III van Macedonië, voor velen bekend als Alexander de Grote, in de speelfilm *Alexander: Fortune Favours the Bold* (2004) van regisseur Oliver Stone.¹ De Macedonische koning wordt door Stone gepresenteerd als een moderne superheld die zijn wereld wil verbeteren door een hedendaags ideaal na te streven: vrijheid. De scène staat symbool

² Enkele voorbeelden zijn: de speelfilm *Alexander the Great* (1956) van Robert Rossen presenteert Alexander als 'een kolossus' en 'de veroveraar der veroveraars', gerespecteerde (online) geschiedenistijdschriften zoals *National Geographic* en *History Today* beschrijven de Macedonische koning als een van de grootste helden van de wereldgeschiedenis, romanschrijver Valerio Manfredi presenteert Alexander als een buitengewoon talentvol en edelmoedig persoon in zijn boek *Alexander: Child of a Dream* (2002) en academische handboeken zoals *A Little History of the World* (2008) van Ernst Gombrich en *Een kennismaking met de oude wereld* van Lukas de Blois en Bert van der Spek benadrukken Alexanders prestaties, terwijl zijn tekortkomingen nauwelijks worden benoemd.

voor het positief representeren van Alexander door populaire media, zoals films, tijdschriften en boeken.² De bewondering van Alexander komt voort uit lovende geschiedwerken die geschreven zijn door Britse historici zoals William Woodthorpe Tarn, Robin Lane Fox en Nicholas Hammond.³ Zij beschouwen Alexander als een buitengewoon talentvol individu dat in staat was geschiedenis te schrijven. Dit is een opvatting die gelijkenis vertoont met de *great man theory* van de Schotse filosoof Thomas Carlyle, die stelt dat sommige mannen buitengewone kwaliteiten hebben.⁴ Enerzijds is deze bewondering begrijpelijk. De Macedonische monarch wist op jonge leeftijd een gigantisch rijk te veroveren, van het Griekse schiereiland tot het Hindoekoesj-gebergte.⁵ Anderzijds was Alexander verre van perfect. Hij maakte catastrofale fouten en nam wrede beslissingen waar mensen, vriend en vijand, onder leden. Zo stierven duizenden volgelingen na zijn beslissing om door de Gedrosische woestijn te trekken.⁶ Daarnaast vermoordde hij publiekelijk in een emotionele opwelling Kleitus de Zwarte, een van zijn meest gerespecteerde generaals.⁷ Momenten zoals deze zijn voor sommige academici genoeg om Alexanders grootheid in twijfel te trekken. De Oostenrijkse

³ William Woodthorpe Tarn, *Alexander the Great, part 1: Narrative* (Cambridge 1948), 147; Robin Lane Fox, *Alexander the Great* (Londen 1973), 497; Nicholas Hammond, *The Genius of Alexander the Great* (Cambridge 1997), 200-202.

⁴ Christian Harrison, *Leadership Theory and Research: A Critical Approach to New and Existing Paradigms* (Hamilton 2018), 17-18.

⁵ Lukas de Blois en Bert van der Spek, *Een kennismaking met de oude wereld* (Bussum 2017), 155-157.

⁶ Livius.org, 'Arrian on the Gedrosian Desert', <http://qc-cuny.academia.edu/raymondsolga/papers>, geraadpleegd op 2 juni 2023.

⁷ Elizabeth Carney, 'The Death of Cleitus', *Greek, Roman and Byzantine Studies* 22 (1981), 149-160.

classicus Ernst Badian en de Britse historicus Brian Bosworth belichtten aan het eind van de twintigste eeuw bijvoorbeeld de tekortkomingen van de Macedonische koning.⁸ Zij zouden hem eerder de titel 'Alexander de Verschrikkelijke' toedichten.

De Franse historica Claude Mossé stelt dat academici Alexander als 'a man of his times' moeten beoordelen.⁹ In dit artikel wordt deze invalshoek gebruikt door te onderzoeken hoe Alexanders tijdgenoten hem zouden beoordelen door zijn beslissingen te toetsen met *nomos*, het klassieke Griekse recht.¹⁰ Aan de hand van de heersende oorlogsconventies wordt geanalyseerd of het beleid van Alexander tijdens twee cruciale episodes in zijn veroveringscampagne rechtmatig was: de verovering en verwoesting van de Griekse stad Thebe in 335 v.Chr. en van de Perzische stad Persepolis in 330 v.Chr. De steden werden geruïneerd door de Macedoniërs en zijn dus geschikt als casussen in het onderzoek of dit voor die tijd acceptabel was.

Problematiek van de historiografie

De uiteenlopende standpunten binnen de historiografie over Alexander komen voort uit de problematiek van de primaire bronnen. De verslagen van ooggetuigen zoals geschiedschrijvers Callisthenes en Cleitarchus en generaal Ptolemaeus zijn verdwenen.¹¹ Hierdoor zijn hedendaagse onderzoekers afhankelijk van

⁸ Ernst Badian, 'Alexander the Great and the Loneliness of Power', in: Ernst Badian (red.), *Collected Papers on Alexander the Great* (Londen 2012), 105; Albert Bosworth, *Alexander the Great and the East: The Tragedy of Triumph* (Oxford 1998), V.

⁹ Paul Cartledge, *Alexander the Great: The Hunt for a New Past* (Londen 2004), 212.

¹⁰ Encyclopaedia Britannica, 'Nomos', <https://www.britannica.com/topic/nomos-Greek-philosophy>, geraadpleegd op 2 juni 2023.

¹¹ Ernst Badian, 'Review of Lionel Pearson, The Lost Histories of Alexander the Great', in: Ernst Badian (red.), *Collected Papers on Alexander the Great* (Londen 2012), 660-667.

zogenaamde 'doorgeefluiken': geschiedschrijvers die nog gebruik hebben kunnen maken van de bronnen van de ooggetuigen. Deze doorgeefluiken – Diodorus (eerste eeuw v.Chr.), Curtius (eerste eeuw), Plutarchus (eerste eeuw), Arrianus (tweede eeuw) en Justinus (tweede eeuw) – worden samen de *big five* genoemd.¹² Hun narratieven verschillen enorm door een diversiteit in motivaties, achtergronden en invalshoeken. Sommigen waren kritisch, anderen juist lovend over Alexander. Sommigen waren Grieks, anderen Romeins. Sommigen schreven een biografie, anderen een militaire geschiedenis.¹³ Door deze diverse opvattingen is de echte historische werkelijkheid lastig waar te nemen voor classicisten. Zij lopen in dit drijfzand van morele oordelen het risico dat zij zich bij het beoordelen van Alexander laten beïnvloeden door persoonlijke voorkeuren en moderne denkwijzen over goed en fout.

Een veelbelovende oplossing

Daarom is het goed om een stap terug te zetten. In dit artikel worden de morele oordelen van doorgeefluiken opzijgezet door te onderzoeken hoe Alexanders tijdgeest en tijdgenoten zijn grootsheid zouden beoordelen door de verovering van Thebe en Persepolis te toetsen met *nomos*. Een onderzoek naar Alexander blijft afhankelijk van de teksten van doorgeefluiken, want er zijn geen andere bronnen die onderzoekers vertellen over de gebeurtenissen. Door *nomos* als reproduceerbaar raamwerk te gebruiken, worden de teksten echter op een betrouwbaardere manier geraadpleegd.

¹² Ian Worthington, *Alexander the Great: Man and God* (Londen 2004), 2.

¹³ Waldemar Heckel, *The Conquests of Alexander the Great* (Cambridge 2012), 8; Stephen English, *The Army of Alexander the Great* (Barnsley 2009), XI-XXI.

Afb. 2: Ruïnes van de oude citadel van Thebe. Bron: J. Matthew Harrington via Britannica, <https://bit.ly/46fB5Pv>.

De morele oordelen van de doorgeefluiken worden buitenspel gezet door het gebruik van oorlogsconventies als historische meetpunten, want Alexander wordt dan beoordeeld door de normen en waarden van zijn tijd en niet door geschiedschrijvers.

Dit artikel bestaat uit twee delen. Allereerst wordt aan de hand van het werk van hedendaagse historici, het gedachtegoed van Griekse filosofen en concrete voorbeelden uit de klassieke Griekse geschiedenis een kader van Griekse oorlogsconventies uiteengezet. Daarna worden twee casestudies – Thebe en Persepolis – uitgevoerd door middel van *close reading* van de geschiedswerken van Diodorus en Arrianus, respectievelijk *Bibliotheca Historica* en *Anabasis Alexandri*. Diodorus en Arrianus zijn de geschiktste bronnen voor deze casestudies, omdat zij de gebeurtenissen het meest volledig beschrijven.¹⁴

Griekse oorlogsconventies in *nomos*
Het hedendaags oorlogsrecht bestaat uit formele en geschreven oorlogswetten die voornamelijk een humanitaire focus hebben.¹⁵ Het klassieke Griekse

¹⁴ English, *The Army of Alexander*, X.

oorlogsrecht heeft weinig gelijkenissen hiermee.

Allereerst waren Griekse oorlogsconventies ongeschreven. Het waren gewoonten die voortkwamen uit het dagelijkse Hellenistische leven, waarin regelmatig oorlogen werden gevochten. Deze gewoonten zijn wel indirect waar te nemen in opvattingen van Griekse filosofen en historische militaire gebeurtenissen die auteurs hebben opgeschreven. Door deze waarnemingen te onderzoeken, worden duidelijke structuren van oorlogsrecht waarneembaar.¹⁶ Volgens de Britse classicus Rosalind Thomas is er een plausibele reden dat Griekse conventies niet werden opgeschreven: dit gebeurde pas als ze minder bekend waren en onder de aandacht moesten komen.¹⁷ De ongeschreven oorlogscodes van *nomos* waren dus juist algemeen bekend. Een ander fundamenteel verschil met modern oorlogsrecht is dat humaniteit nauwelijks een rol speelde. Bij de Grieken heerste een alles-of-nietsmentaliteit: overwinnaars hadden recht op alles en iedereen, terwijl verslagenen geen rechten hadden en moesten wachten op hun lot, dat varieerde van executie tot vrijheid.¹⁸ Verkrachting van vrouwen en kinderen

¹⁵ Malcolm Shaw, 'Geneva Conventions (versie 20 oktober 2022); Encyclopedia Britannica, <https://britannica.com/event/Geneva-Conventions> (17 november 2022).

¹⁶ Adriaan Lanni, 'The Laws of Ancient Greece', *Law and History Review* 26 (Notre Dame 2008), 469-489.

¹⁷ Rosalind Thomas, 'Written in Stone? Liberty, Equality, Orality and the Codification of Law', in: Lin Foxhall en Andrew Lewis (red.), *Greek Law in Its Political Setting: Justifications, Not Justice* (Oxford 1996), 31.

¹⁸ Michael Bryant, *A World History of War Crimes From Antiquity to the Present* (Bloomsbury 2021), 33; Alexander Gillespie, *A History of the Laws of War, Volume 2: The Customs and the Laws of War with Regards to Civilians in Time of Conflict* (Bloomsbury 2011), 218.

en het bewust laten verhongeren van stedelijke bevolkingen waren regelmatig terugkerende fenomenen.¹⁹ Dit systeem komt duidelijk naar voren in teksten van Griekse filosofen zoals Xenophon, Plato en Aristoteles. Plato schrijft bijvoorbeeld dat de overwinnaars alles mogen doen met iedereen die in hun handen is gevallen.²⁰

Toch waren er wel degelijk duidelijke begrenzingen. Deze codes kwamen vooral voort uit religieuze motieven. Binnen *nomos* zijn vier overkoepelende oorlogsconventies te onderscheiden. Ten eerste bestond er een eenvoudige manier om de vernietigende gevolgen van oorlog te voorkomen: capituleren. Oorlogsvoering was onrechtmatig wanneer tegenstanders zich overgaven.²¹ Ten tweede was heiligschennis verboden: tempels, altaren, orakels en priesters moesten met rust gelaten worden. Ten derde hadden boodschappers en ambassadeurs immuniteit, te allen tijde moesten zij ongeschonden blijven. Ten vierde was de overwinnaar verplicht om na de veldslag de lichamen van de gesneuvelde vijanden terug te geven aan de verslagen tegenstander, zodat de religieuze afscheidsrituelen plaats konden vinden.²²

¹⁹ Kathy Gaca, 'Girls, Women, and the Significance of Sexual Violence in Ancient Warfare', in: Elizabeth Heineman (red.), *Sexual Violence in Conflict Zones* (Pennsylvania 2011), 75-80; Jennifer Martinez Morales, 'Women on the Walls? The Role and Impact of Women in Classical Greek Sieges', in: Jeremy Strong en Matthew Trundle (red.), *Brill's Companion to Sieges in the Ancient Mediterranean* (Leiden 2019), 150.

²⁰ Pl. *Rep.* V. 468a.

²¹ Yvon Garlan, *War in the Ancient World, A Social History* (Londen 1975), 53.

²² Garlan, *War in the Ancient World*, 57-76; Lanni, 'The Laws of Ancient Greece', 477-482; Bryant, *A World History of Crimes*, 32-34.

Een fundamenteel verschil met modern oorlogsrecht is dat humaniteit nauwelijks een rol speelde. Bij de Grieken heerste een alles-of-nietsmentaliteit

Uit de Griekse geschiedschrijving blijkt dat dit oorlogsrecht aanzien had. Ook Alexander en zijn officieren respecteerden *nomos*. Hooggeboren Macedoniërs werden volgens de Griekse school onderwezen door leermeesters als Aristoteles, die instemmend over oorlogsconventies schreef.²³ Bovendien offerden Macedoniërs aan Griekse goden en helden die in mythische verhalen de oorlogsconventies respecteren.²⁴ Stadstaten die zich niet aan conventies hielden konden op consequenties vanuit de Griekse samenleving rekenen. Represailles, reputatieschade en isolatie behoorden tot de risico's.²⁵ De Grieken waren ook bang voor goddelijke interventies, wanneer zij de religieus georiënteerde wetten niet naleefden.²⁶

Het is niet zeker of *nomos* ook gerespecteerd moest worden als Grieken in oorlog waren met niet-Grieken. De historische gebeurtenissen vertellen een tegenstrijdig verhaal: soms werden de oorlogsconventies wel gerespecteerd, soms niet. De

Amerikaanse historici Adriaan Lanni en Michael Bryant stellen dat bepaalde Griekse oorlogsconventies, zoals de immuniteit van boodschappers, internationale normen waren. Tijdens de Perzische Oorlogen vermoordden Atheners en Spartanen bijvoorbeeld boodschappers van de Perzen. De conventie werd serieus genomen, want de Griekse geschiedschrijver Herodotus schrijft dat de Griekse priesters voortekenen zagen dat de goden hen zouden straffen.²⁷ Daarnaast stelde de Perzische koning Xerxes dat hij dit nooit zou doen, aangezien hij deze code wel respecteerde.²⁸ Andere gebeurtenissen impliceren dat *nomos* niet van toepassing was tijdens oorlogen met niet-Grieken. Volgens Bryant werden oorlogsconventies keer op keer overtreden tijdens diezelfde Perzische Oorlogen. De Grieken hielden zich niet aan alle oorlogscodes, waaronder het teruggeven van de lichamen van gesneuvelden en het sparen van combattanten die gecapituleerd hadden.²⁹ Lanni concludeert dat het onduidelijk is wanneer en welke oorlogsconventies van toepassing waren als Grieken vochten met niet-Grieken.³⁰ Kortom, tijdens interacties met niet-Grieken is de toepassing van *nomos* een schemerzone. De casestudies zullen verduidelijken hoe Alexander *nomos* hanteerde tijdens interacties met de niet-Griekse Perzen.

²³ Michael Tierney, 'Aristotle and Alexander the Great', *An Irish Quarterly Review* 31 (1942) 122, 221-228; Arist. *Pol.* I. 1255a-6-7.

²⁴ Thomas Martin en Christopher Blackwell, *Alexander the Great: The Story of an Ancient Life* (Cambridge 2012), 6.

²⁵ Lanni, 'The Laws of Ancient Greece', 470; Bryant, *A World History of War Crimes*, 35-37.

²⁶ Lanni, 'The Laws of Ancient Greece', 475.

²⁷ Hdt. 7.133-136.

²⁸ Coleman Phillipson, *The International Law of and Custom of Ancient Greece and Rome* (New York 1979), 60.

²⁹ Bryant, *A World History of War Crimes*, 37.

³⁰ Lanni, 'The Laws of Ancient Greece', 472.

Afb. 3: Ruïnes van het door Alexander verwoeste Persepolis. Bron: Alborzagros via Wikimedia Commons, <https://bit.ly/43WLE8u>.

Het lot van Thebe

Halverwege de derde eeuw v.Chr. was Macedonië onder leiding van Alexanders vader, koning Filippus II, de dominante macht op het Griekse schiereiland geworden.³¹ Toen Filippus in 336 v.Chr. overleed, kwam zijn zoon Alexander op de Macedonische troon te zitten. Griekse stadstaten onder leiding van Athene en Thebe wilden profiteren van de onervarenheid van Alexander en kozen voor verzet, want zij wilden vrij en gelijk aan de Macedoniërs zijn.³² De Thebanen

³¹ Peter Green, *Alexander of Macedon, 356-323 B.C.: A Historical Biography* (Berkeley 2003), 22-34. Philippus moderniseerde het Macedonische leger door beroepsmilitairen te trainen tot superieure eenheden: *pezhetairoi* (zware infanterie met lange lansen) en *companiones* (zware cavalerie). Dit leger wordt goed beschreven door Stephen English in *The Army of Alexander the Great*. Met deze eenheden versloeg Philippus vijandige stammen rondom Macedonië en een Griekse alliantie bij Chaeronea in 338 v.Chr.

³² Ian Worthington, *By The Spear: Philip II, Alexander and the Rise and Fall of the Macedonian Empire* (Oxford 2014), 131. Worthington stelt dat Alexander voldoende redenen had om Athene en Thebe als bedreigingen te beschouwen. Het is volgens Worthington aannemelijk dat Atheners en Thebanen meewerkten aan een machtscoup waardoor Alexanders neef, prins Amnitas, op de troon zou komen te zitten. Daarnaast beargumenteert Worthington dat het ook aannemelijk is dat de Thebanen door Perzen werden betaald om de Macedonische opmars tegen te houden.

vielen het Macedonische garnizoen in Thebe aan. Alexander reageerde en trok met zijn legermacht in 335 v.Chr. naar de Boeotische stad.³³ Arrianus en Diodorus beschrijven dat Alexander, ondanks militaire tegenvallers en provocaties en beledigingen van achter de Thebaanse muren, geduldig probeerde tot een geweldloze vredesovereenkomst te komen.³⁴ Desondanks koos de Thebaanse volksvergadering voor oorlog.³⁵ Daaruit kan geconcludeerd worden dat de daaropvolgende belegering rechtmatig was. Bovendien bewijst de voortdurende communicatie tussen Macedonië, Thebe en Athene voor en na de slag dat Alexander de immuniteit van boodschappers respecteerde.³⁶ Het is aannemelijk dat Alexander het conflict zonder veel kleerscheuren wilde oplossen, omdat hij een veroveringscampagne richting het Perzische Rijk wilde ondernemen.

De bronnen zijn het niet eens over het verloop van de strijd, maar volkomen duidelijk is dat Thebe de strijd verloor omdat de Macedoniërs binnen de stadsmuren wisten te komen.³⁷ Arrianus en Diodorus schrijven dat er vervolgens een bloedbad plaatsvond en dat Thebe werd vernietigd. Arrianus schrijft: 'ze spaarden geen vrouw of kind'.³⁸ Deze

³³ Heckel, *The Conquests of Alexander*, 30.

³⁴ Diod Sic. XVII. 9-4 t/m 9-5; Arr. *Anab.* I. 7-7 t/m 7-9.

³⁵ Diod Sic. XVII. 9-5; Arr. *Anab.* I. 7-7. De Thebanen vertrouwden op hun succesvolle geschiedenis als militaire macht. Paul Cartledge stelt in *Ancient Greece: A History in Eleven Cities* (Oxford 2009), 82-85, dat Thebe een van de machtigste Griekse stadstaten in het begin van de vierde eeuw voor Christus was, mede door *the Sacred Band*, een Thebaanse elite-eenheid bestaande uit homoseksuelen.

³⁶ Arr. *Anab.* I. 10-4.

³⁷ Diod Sic. XVII. 12-3 t/m 12-4; Arr. *Anab.* I. 8-4 t/m 8-5.

³⁸ Diod Sic. XVII. 13-1 t/m 14-1; Arr. *Anab.* I. 8-8.

gruwelijkheden waren echter geen overtreding van *nomos*. Thebe had voldoende kansen gekregen om te capituleren, maar had dit niet gedaan; de stad koos voor alles of niets. De Thebanen verloren de slag en als gevolg daarvan werden de verslagenen en hun eigendommen volgens de Griekse oorlogsconventies het bezit van de Macedonische overwinnaars. Opvallend is dat zowel Diodorus als Arrianus aangeven dat Thebanen werden aangevallen in hun heiligdommen.³⁹ Dit werd beschouwd als heiligschennis en was dus onrechtmatig. Arrianus, die Alexander regelmatig looft, probeert de schuld in de schoenen van Alexanders bondgenoten, de Plataeanen en Fokidanen, te schuiven.⁴⁰ Het is niet ondenkbaar dat Macedonische troepen, in de chaos van de strijd, eveneens schuldig waren aan deze overtredingen. Maar deze tempelaanvallen kwamen niet voort uit een bevel van Alexander en hij keurde ze af. Arrianus schrijft dat Alexander tijdens een vergadering met officieren geheel volgens *nomos* instemde met het besluit van bondgenoten om heiligdommen te sparen, terwijl de stad volledig vernietigd zou worden.⁴¹

De Macedonische koning handelde rechtmatig, want hij respecteerte alle oorlogsconventies van *nomos* tijdens het beleg van Thebe

³⁹ Diod Sic. XVII. 13-6; Arr. *Anab.* I. 8-8.

⁴⁰ Arr. *Anab.* I. 9-6 t/m 9-7.

⁴¹ Arr. *Anab.* I. 9-9. Nadat Thebe verslagen was organiseerde Alexander een vergadering voor zijn bondgenoten. Tijdens deze vergadering mochten zij het lot van Thebe bepalen: zij kozen ervoor om de stad te vernietigen, maar heiligdommen te sparen.

Historici zijn het niet eens over in hoeverre Alexanders rol in het lot van Thebe veroordeeld zou moeten worden. Enerzijds stellen bijvoorbeeld de Canadese historicus Waldemar Heckel en de Britse classicus Ian Worthington dat Alexander buitensporig handelde, omdat hij doelbewust aanstuurde op de totale vernietiging van Thebe en dat dit de start was van een escalerend patroon dat zich zou voortzetten tijdens zijn leven.⁴² Anderzijds stellen Alexander-lovende historici zoals Tarn, Lane Fox en Hammond dat Alexanders beslissingen acceptabel waren. Ten eerste omdat de Thebanen hem beledigden en provoceeden en ten tweede omdat Thebe een represaille verdiende, aangezien de Thebanen in het verleden vaak onrechtmatig hadden gehandeld richting de Griekse gemeenschap.⁴³ Uit deze casestudie blijkt inderdaad dat Alexanders beslissingen acceptabel waren voor die tijd. De Macedonische koning handelde rechtmatig, want hij respecteerte alle oorlogsconventies van *nomos* tijdens het beleg van Thebe.

De verwoesting van Persepolis

Alexander versloeg de legers van koning Darius II van het machtige Achaemenidische Rijk definitief in 331 v.Chr. tijdens de Slag bij Gaugamela.⁴⁴ Vervolgens veroverde hij de belangrijkste steden van het Perzische

⁴² Heckel, *Conquests of Alexander*, 29-30; Worthington, *By the Spear*, 134.

⁴³ Tarn, *Alexander the Great*, 7-8; Lane Fox, *Alexander the Great*, 86-88; Hammond, *Genius of Alexander the Great*, 47.

⁴⁴ Andrew Devine, 'Grand Tactics at Gaugamela', *Phoenix* 79 (1975) 4, 374-385. Alexander was zwaar in de minderheid met circa 45.000 troepen, terwijl Darius 100.000 tot 250.000 troepen tot zijn beschikking had. Toch wisten de Macedoniërs te winnen door een gat in het Perzische centrum aan te vallen met *hypasists* (elitetroepen) en *companions* (cavalerie) onder leiding van Alexander zelf, waardoor Darius besloot het slagveld te ontvluchten.

Rijk, waaronder Babylon, en trok hij verder richting Persepolis, waar Perzische koningen imposante paleizen en tempels hadden gebouwd.⁴⁵

Er zijn meerdere indicaties dat Alexander gefrustreerd was toen hij deze Perzische stad bereikte. De eerste indicatie is dat hij veel Macedonische troepen verloor bij de Perzische Poorten – een natuurlijke opening in een gebergte – die verdedigd werden door Perzische troepen.⁴⁶ Nadat de Macedonische koning hen had verslagen, kreeg hij een brief van Tiridates, de gouverneur van Persepolis. Diodorus schrijft dat Tiridates beloofde te capituleren als de Macedoniërs Persepolis snel zouden binnentrekken, want Darius had versterkingen naar Persepolis gestuurd en als deze troepen eerder dan Alexander de stad zouden bereiken kon Tiridates niet meer capituleren.⁴⁷ De capitulatie is een opvallend detail, omdat het een aanwijzing is dat de Perzen bekend waren met de principes van *nomos*. Het is aannemelijk dat Tiridates wist dat hij de stad en haar bevolking kon redden van vernietiging door te capituleren. De tweede indicatie wordt beschreven door Diodorus. Toen de Macedoniërs de stad naderden, kwamen hun honderden verminkte Grieken tegemoet. Zij vertelden aan Alexander dat Perzische koningen hen hadden gevangengenomen, mishandeld en gedwongen om te werken. Deze vernedering deed Alexander veel, volgens Diodorus werd hij emotioneel.⁴⁸

⁴⁵ Worthington, *By the Spear*, 203-205.

⁴⁶ Diod Sic. XVII. 68; Arr. *Anab.* I. 18-1 t/m 18-8. Vermoedelijk wilden de Perzen de Perzische hoofdstad bij de Perzische Poorten verdedigen, omdat de pas uitstekend te verdedigen was. Dit blijkt uit verslagen van Diodorus en Arrianus, waarin duidelijk wordt dat Alexander veel verliezen leed. Ook is het mogelijk dat de Perzen buiten Persepolis wilden vechten, zodat de stad niet vernietigd werd.

⁴⁷ Diod Sic. XVII. 69-1.

⁴⁸ Diod Sic. XVII. 69-2 t/m 69-9.

Het verhaal is controversieel, want het wordt door andere bronnen zoals de geschiedschrijving van Arrianus niet benoemd. Aannemelijk is dat dit verhaal waarheidsgetrouw is, maar dat sommige elementen overdreven zijn om de gruwelijke Macedonische daden te legitimeren.⁴⁹

Het functioneren van *nomos* tijdens interacties met niet-Grieken blijft een schemerzone

Eenmaal in de stad stuitte Alexander niet op verzet, Tiridates had zich immers overgegeven. Opvallend is dat Arrianus, normaal gesproken lovend over de Macedonische koning, weinig woorden vuil maakt aan wat er hierna gebeurde, behalve dat hij stelt dat Alexanders beslissingen onredelijk en onverstandig waren.⁵⁰ Diodorus schetst een uitgebreider beeld. Hij beschrijft hoe

⁴⁹ M. Miles, 'Segregated We Stand? 'The Mutilated Greeks' Debate at Persepolis, 300 B.C.', *Disability & Society* 18 (2003) 7, 865-879. Dit verhaal komt waarschijnlijk voort uit het verslag van Cleitarchus, een van de directe bronnen. Diodorus heeft hem geraadpleegd. Historici zoals Heckel stellen dat het waarschijnlijk een verzonnen verhaal is, terwijl andere academici zoals Radet en Bardot overtuigd zijn dat het wel heeft plaatsgevonden. De meesten, zoals Dascalis en Bryant kiezen voor de middenweg. Zij stellen dat het verhaal waarheidsgetrouw is, omdat er geen bewijzen zijn die het tegendeel bewijzen. Maar, zij stellen ook dat Diodorus het verhaal waarschijnlijk heeft overdreven. Arrianus heeft deze gebeurtenis niet beschreven, waarschijnlijk omdat hij Cleitarchus niet heeft geraadpleegd voor zijn geschiedschrijving.

⁵⁰ Arr. *Anab.* I. 18-2. Het is aannemelijk dat Arrianus, die Alexander normaal gesproken verdedigde, zich realiseerde dat Alexanders beslissingen niet goed te praten waren en dat hij daarom weinig aandacht aan de vernietiging van Persepolis heeft besteed. Maar, dit is niet met zekerheid te zeggen. Het is ook mogelijk dat hij als militair historicus de vernietiging niet relevant genoeg vond.

Macedonische troepen, zonder dat Alexander weerstand bood tegen dit geweld, de stad plunderden en de bevolking verkrachtten en uitmoordden. Van een beschermde status van heiligdommen was geen sprake; alles werd vernietigd.⁵¹ De verwoesting werd voortgezet tijdens een door Alexander georganiseerd overwinningfeest. De narratieven van de bronnen wijken af. Volgens Diodorus konden dronken en opgewonden Macedoniërs de koninklijke paleizen tot as reduceren, omdat de beschonken Alexander niet meer in staat was om leiding te geven.⁵² Arrianus stelt dat er sprake was van een berekende beslissing om de paleizen te vernietigen, omdat hij de Perzen wilde straffen voor het leed dat zij Grieken hadden aangedaan tijdens de Perzische Oorlogen. Bovendien wilde hij de Perzische hoop om het rijk te herstellen, vermorzelen.⁵³

Er zijn voor zover bekend geen historici die Alexanders acties acceptabel vinden. Enerzijds kan inderdaad gesteld worden dat

Alexanders beslissingen bij Persepolis onrechtmatig waren, omdat de Macedoniërs nomos overtraden en er aanwijzingen zijn dat de Grieken deze oorlogsconventies tijdens strijd met niet-Grieken moesten respecteren. Onder zijn leiding was er sprake van heiligschennis en werd Persepolis tot as gereduceerd, terwijl de gouverneur van de stad zich had overgegeven. Dit waren directe overtredingen van Griekse oorlogsconventies. Anderzijds blijft het onduidelijk of de Macedoniërs zich tijdens de verovering van Persepolis aan deze codes moesten houden, want er zijn ook aanwijzingen dat Grieken de oorlogsconventies links lieten liggen als ze tegen niet-Grieken vochten. Kortom, het functioneren van nomos tijdens interacties met niet-Grieken blijft een schemerzone, waardoor een duidelijk antwoord op zich laat wachten.

Alexanders de Grote schurk?

Stone's representatie van Alexander de Grote als een moderne superheld die streefde naar universele vrijheid is misleidend. De Macedonische monarch vernietigde gehele gemeenschappen en maakte velen tot slaaf. Alexander was veel: een wereldveroveraar, een hervormer, maar absoluut geen vrijheidsbrenger. Was Alexander dan een schurk? Sommige hedendaagse historici zijn het hiermee eens en dat is goed voor te stellen in onze moderne wereld, waar zijn beslissingen onacceptabel zijn volgens internationale oorlogswetten. Toch blijkt uit dit onderzoek dat dit antwoord historische nuance nodig heeft. Tijdens de eerste casestudie kwam naar voren dat Alexander tijdens de verovering van Thebe in 335 v.Chr. rechtmatig handelde, want hij hield zich aan de Griekse oorlogsconventies van nomos. Zijn beslissingen waren acceptabel in de ogen van zijn tijdgenoten en tijdgeest. Alexander kwalificeren als een schurk omdat hij Thebe verwoestte, zou geen recht doen aan zijn respect voor de oorlogscodes van zijn tijd. Tijdens de tweede casestudie werd duidelijk dat Alexander

volgens nomos onrechtmatig handelde toen hij Persepolis vernietigde. Maar, ook deze episode bewijst niet dat Alexander een schurk was, aangezien het onduidelijk blijft of de Macedoniërs nomos moesten naleven tijdens oorlogen met niet-Grieken. Kortom, Alexander was zeker groots, maar of dit in positieve of negatieve zin is, zal nader moeten blijken.

Niels de Jager heeft een oneindige passie voor de Oudheid, met name de ontwikkeling van oorlogsvoering. Het heeft even geduurd voordat hij deze interesse had ontdekt, via het mbo- en hbo-onderwijs voelde hij zich uiteindelijk als een vis in het water in het academische geschiedenisonderwijs. Ook staat Niels met veel plezier voor de klas als geschiedenisdocent in het voortgezet onderwijs.

⁵¹ Diod Sic. XVII. 70. Diodorus schrijft dat het gedrag van Macedoniërs dusdanig uit de hand liep dat zij met elkaar vochten en sommigen daardoor stierven.

⁵² Diod Sic. XVII. 72-1 t/m 72-4. Er zijn historici die denken dat de bron van Diodorus, Cleitarchus, zijn beschrijving van de gebeurtenissen waarschijnlijk verzonnen heeft om Alexander zwart te maken. Historicus Eugene Borza stelt in zijn artikel 'Fire from Heaven: Alexander at Persepolis' in *Classical Philology* 67 (1972) 4, dat hier onvoldoende bewijzen voor zijn en dat we het narratief van Diodorus serieus moeten nemen.

⁵³ Arr. *Anab.* I. 18-11 t/m 18-12. Volgens Borza is het goed mogelijk dat Alexander de Perzische hoofdstad vernietigde om een politiek signaal richting de Spartanen en andere Griekse stadstaten te sturen, bijvoorbeeld om aan te tonen dat hij pan-Hellenistische doelen had door de Perzen te straffen omdat zij de Grieken hadden aangevallen tijdens de Perzische Oorlogen. Zo kon hij meer steun krijgen. Of juist om de Grieken te waarschuwen wat er met een opstandige stad kon gebeuren.

Fig. 1: Trippy classroom. Source: Made with Nightcafe AI art generator .

UU's Research Labs: A half-hearted, hand-holding stumble in the wrong direction

John Healey

In this Inzet, John Healey takes an axe towards the UU's Research Lab courses. He explains why these courses are not going to turn students magically into better writers and eloquently formulates exactly the ways Research Lab I and II go wrong. A better alternative is offered.

First- and second-year students do not need me to recount the horrors of the Research Lab courses. They have slogged through the grueling two-hour seminars on appropriate places to put a comma in a Chicago-style footnote; have had their heads stuffed with the difference between a primary and secondary source (and how to tell when a primary becomes a secondary – and how to use a tertiary to study a primary, assuming it's still a primary and didn't morph while you had your back turned). Rather, I would like to take this opportunity to examine how it came to be that such tragic failures of education now dominate half of the educational year for

UU's unsuspecting crop of History students (myself included, of course), before turning to the reasons behind the failure, and (if there's time) how these courses might be improved going forward. If there are moments when my cordiality fails me, I humbly beg forgiveness, and ask that you try to understand my plight: I didn't have very much fun in these courses.

I will be thy guide...

A particularly candid seminar teacher (who shall remain nameless!) has provided cutting insight into the origin of the Department's decision to introduce the Research Lab courses. The quality of

writing in bachelor's theses submitted by History students over the years has, apparently, not lived up to the Department's expectations. There are a few ways those in charge can react in such a situation. They could implement more strict admissions criteria and lose that sweet, sweet tuition money; they could give failing grades to failing theses, admitting that the program hasn't prepared many of its students to write a decent one and accepting the nosedive in completion rate and prestige; or they could reform the program. Debate on the respective virtues of these options will happily be staged elsewhere; the Department chose the third.

Hence, curriculum designers came to the question of how to tweak things to improve the writing skills of UU's historical up-and-comers. Again, there are a number of options. They chose brute force. World History? Cut it. Modern History? Just stick it in Early Modern History. Well-rounded, non-Eurocentric historical education? No! We're producing Chicago masters here! Well, mastery requires sacrifice, and those at the top have decided on our behalf to offer up valuable historical knowledge at the altar of writing like a bore. More on why this approach is inherently, fundamentally fallacious ahead. More on the depressing slog and dashed hopes of students that hoped to learn about not-Europe ahead. Let's talk about what the sacrifice did produce. Let's talk about what we got out of the exchange.

... and thou shalt hear the desperate lamentations

It's impressive how little you can learn, sitting in a room for two hours twice a week while a stranger talks at you (yes, *at* you), somehow keeping a straight face as they explain what a 'paragraph' is and how its usage is vital to a quality research paper. The mind wanders to silly, foppish questions such as "how much am I paying to be here?" or "would I survive a fall from that third-storey window?" ("would I want to?" on particularly enlightening days). This is

the experience of Research Lab I. Its purpose is to teach students how to write a paper, how to engage with the historiography and formulate a meaningful contribution to it – all while explicitly discussing no actual history, presumably since this would take attention away from the grammar lessons. You'll learn how to write a proper footnote without debasing yourself by visiting *citationmachine.net* or similar (thank Christ); be introduced to the revolutionary interrogatives "who," "what," "when," "where," "why," "Why," and "WHY???" and hear controversial but incisive takes on academic practice, such as: you probably shouldn't cite directly from Wikipedia. All of this to say: you won't learn anything in Research Lab I. Sorry about that.

Research Lab II is much less offensive than its predecessor; its biggest flaw is one shared by many of us: it simply has no reason to exist. The course is designed to get students oriented in the world of primary source research – where to find archival sources, how to handle them, critique them, incorporate them into a meaningful study, etc. This is a fine purpose – an important one even! – but it simply doesn't merit the focus of an entire course, and hence ends up feeling like one pound of flour in a five-pound sack. You'll re-learn what a primary source is and how to critique it in the first seminar, then spend the remaining 26 hours twiddling your thumbs – an activity you'll already have mastered in Research Lab I, making the lack of learning that takes place in this course total. It may be remarked at this point that I have thus far focused on the seminar aspect of these courses, to the exclusion of their lectures. There is a reasoning behind this apparent omission: I don't want to talk about the lectures, and you can't make me.... They were bad. Very bad. By the fourth one about ten students were still attending out of the original 120. But enough!

The Verdict: Show Up, Check Out, Turn In

The only way for a young writer to improve is by writing. You can force students to sit through long, insufferable seminars on how they ought to structure their ideas, but this won't change things; this is nothing. Writing – of all kinds, academic or otherwise – is something that is only grasped by trying, making mistakes, and having these mistakes explained to you. The fundamental failure of the Research Lab courses is that they don't get students writing any more than their predecessors like World History did, with the result that we've now sacrificed the historical well-roundedness that these scrapped courses provided in exchange for a fat nothing. Research Lab I was particularly egregious – and still sticks in my craw – because it is a project-based course in which students don't receive feedback on their project until they've submitted the finished result; until they've thrown in their lot and hoped that their instincts have led them to something passable. There *is* a round of peer feedback on research designs, but – and this is in no way meant to place the blame on my comrades – we are all untrained at this, and as the big man Jesus Christ once said, “one blind historian cannot peer review another.”¹

To summarize, the designers of UU's History curriculum have attempted to reform the first year of study in order to produce higher-quality bachelor's theses. This reform took the shape of the Research Lab courses, in which students are taught to write by listening to a teacher talk about writing, then doing a paper or two themselves, but no more than was being done before the reforms. To make room in the schedule, the course World History has been cut altogether,² and Modern History has

been incorporated into Early Modern History. The result is that students are learning a lot less history, and are instead obliged to pretend to be learning more historiography.

So how do we move forward? I propose that instead of the heavy-handed approach of cutting and chopping and screwing the course load thus far pursued, decision-makers follow a path of genuine reform, not simple-minded replacement. If the department is willing to cut World History altogether, it should be willing to implement a scaled-down version of the course, which would free up space in the curriculum to incorporate feedback sessions between teacher and student. Mistakes can be explained in detail, and if students are willing to fix the more egregious formatting mistakes, they should be permitted to re-submit the paper in exchange for a little extra credit. This approach will of course spell more work for both teachers and students, but such is the nature of improvement. The current program refuses to place a greater burden on anyone – sacrificing instead students' historical knowledge in an attempt to make them better thesis-writers. I am not a course designer, and wouldn't deign to believe that my suggestions are revolutionary or perfect. But the takeaway from going through the current system is simple: the Research Lab courses are in no way up to the job, and something's gotta change.

John Healey is a second-year history student who didn't have very much fun in the Research Lab courses.

¹ The Bible.

² It is worth considering that for all historians have to say about the perils of Eurocentrism, the first course on the department's chopping block is titled World History.

ONDER EEN HISTORISCHE LOEP

Afb. 1: Joan of Arc. Bron: Wikimedia Commons, <http://bitly.ws/HRdG>.

Women's roles in Game of Thrones: fantasy or reality? Observing the depiction of women in Game of Thrones through a historical lens

Warning: This article contains spoilers about the HBO series *Game of Thrones*

Tessa Russchen

“I'm no ordinary woman. My dreams come true.” This is a quote by Daenerys Targaryen, the Queen of Dragons. She is one of the most important characters in *Game of Thrones*. The fantasy show depicts a variety of female characters, such as queens, warriors, prostitutes, and noblewomen. It is based on the book series *A Song of Ice and Fire* by George R.R. Martin. Several families from different areas are all fighting for the Iron Throne. The most important families include the Targaryens, Starks, Lannisters, and the Tyrells. The events are set in the fictional continents of Essos and Westeros from the year 298 A.C. to 305 A.C. The dating is based on Aegon Targaryen's conquest, thus explaining the acronym A.C., as it stands for 'After Conquest'. Aegon, the first Lord of the Seven Kingdoms, conquered the

throne in 1 A.C. According to 'our' calendar, the show is estimated to take place in the middle to the last part of the fifteenth century.

While the fictitious world depicts dragons, prophetic visions, and an army of the dead, it draws inspiration from real-world history and attempts to reflect the social and political structures of the Middle Ages. George R.R. Martin has stated that parts of the series are inspired by the English War of the Roses of the fifteenth century.¹ The show portrays several influential female characters and the fictive continent of Westeros displays various medieval

¹ Charley Reed and Nolan Searl, “A Game of Thrones, a War of Roses.” University of Nebraska Omaha, January 23, 2018, <https://www.unomaha.edu/news/2016/06/a-game-of-thrones-a-war-of-roses.php>.

European characteristics. Therefore, I will examine how historically accurate *Game of Thrones* portrayed women's roles compared to medieval European society. I will analyze this by focusing on female agency and political influence women had.

Women who choose their own path

In medieval Europe, noblewomen were used by their families to form alliances through marriage. A woman could only decide not to marry if she had an extraordinarily powerful status. An example of this exception is Queen Elizabeth I, who ruled England from 1558 until her death in 1603.² She chose not to marry in order to preserve and expand her power. In *Game of Thrones*, Cersei, Margaery, and Daenerys were all women who were born into families of high nobility. At some point, they all had to marry men they did not love to further the political interests of their families. They met societal expectations by becoming wives and mothers. This aligns with the

expectations medieval European society had for (noble)women.

Furthermore, Cersei and Daenerys were both widows and mothers, which gave them a certain level of independence, and their high class empowered them to maintain this. So, even though they were forced into marriages, they did withhold certain forms of privileges in the series that most European medieval women did not have.

Moreover, in the European Middle Ages, women of lower nobility had slightly more freedom than women way up in the ranks. They were still often married off, but were able to exercise more independence. In *Game of Thrones*, these women and their self-determination are represented by Arya Stark and Brienne of Tarth. Arya was able to go on adventures around the fictional world by herself, while Brienne of Tarth departed on a journey of vengeance. By being women as well as

fanatic fighters, Brienne and Arya challenged gender norms and societal expectations. Additionally, they both wore armor, and Arya was disguised as a boy for part of the series. Likewise, a number of medieval European women used gender 'disguises' as a way to expand their opportunities. Like Arya and Brienne, these real-life women wore men's clothing and pursued traditionally male paths. A historical example of a woman pursuing a traditionally male path is Christine de Pizan. She was a Renaissance writer and was born into a prominent Venetian family; her father was King Charles V's physician and astrologer. Christine lived to become a court writer for various dukes and eventually for the French court of King Charles VI. She is most well-known for being a leading voice in the Renaissance debate about the nature, sexuality, and education of women.³

Additionally, there are several similarities between the famous Joan of Arc and Brienne and Arya. Joan of Arc led the national French army into victory during the Hundred Years' War in the fifteenth century. She was dressed in men's armor. Brienne is often compared to Joan of Arc in popular culture, because they were both warrior women who wore men's armor. Some argue that even their names are alike.⁴ Brienne of Tarth and Arya Stark demonstrate the potential for female agency in a male-dominated society.

Brienne of Tarth and Arya Stark demonstrate the

potential for female agency in a male-dominated society

The show also depicts women who have a lower status in society and thus face more limited options. Consider the example of Shae, who was not originally from Westeros. She had dreams of power and freedom. Shae was Sansa Stark's handmaiden, and became Tyrion Lannister's mistress and companion. Tyrion was from a powerful family and was closely related to the ruling monarch throughout the entirety of the show. It can be argued that Shae used sex and sexuality to her benefit and therefore exercised her agency. However, the fact that she felt as though this was her only way to survive in Westerosi society speaks volumes. She did not have promising opportunities to move up in society, and thus did it the way she knew how to. This reflects historical realities in European medieval society, where women had restricted roles and were often restrained in their agency.⁵

Political influence and maneuvering

The series depicts several women exerting political influence. For instance, Olenna Tyrell was known for her diplomacy and maneuvering behind the scenes. She played an important role in the rise of House Tyrell and the murder of King Joffrey.⁶ Additionally, Cersei Lannister engaged in alliances and consolidations of power to maintain her control over the Iron Throne.⁷ Her

Afb. 2: *Game of Thrones* tapestry. Bron: Wikimedia Commons, <http://bitly.ws/HRiz>.

² Carole Levin, *The Reign of Elizabeth 1* (Bloomsbury Publishing, 2017).

³ Brian Alexander Pavlac, *Game of Thrones versus History: Written in Blood* (John Wiley & Sons, Inc., 2017).

⁴ Haley Cowans, "A Woman Dressed as a Man Dressed as a Woman": The Non-Binary Gender of Joan of Arc" (pdf, 2015), 37.

⁵ S. Schroeder, *Women in the Middle Ages* (Oxford University Press, 2015).

⁶ Vicky Green, "Olenna Tyrell: Agency, Feminism, and Power in *Game of Thrones*", *Journal of Popular Culture*, vol. 52, no. 4, 2019, pp. 962-77.

⁷ Tim De Forest, "Women and Power in Westeros: Female Characters and Claimants in *Game of Thrones*", *Feminist Media Studies*, vol. 18, no. 6, 2018, pp. 996-1011.

character arc showed that women could exert political influence in Westeros. Women like Daenerys Targaryen and Sansa Stark make important military and political decisions as well.

In real-world history, Isabelle of France exercised political influence during the reign of her husband, Edward II of England.⁸ She led armies and negotiated with allies during the early stages of the Hundred Years' War.⁹ Furthermore, Matilda of Tuscany played an essential role in the Investiture Controversy, where she supported the papacy and provided military assistance to Pope Gregory VII, which contributed to the resolution of the conflict and the triumph of the papacy.¹⁰ Moreover, Margaret of Anjou's marriage to Henry VI in the fifteenth century made peace between England and France. Margaret ruled England when her husband went "insane". These are cases of real-life women exercising political authority and influencing the course of action, which can be compared to the depiction of lead female characters within *Game of Thrones*.

Daenerys Targaryen, as one of the most important characters in the show, also exerted substantial political influence and tactics. She recognized the importance of forming alliances to achieve her political goals.¹¹ Throughout the series, she showed her diplomatic skills by collaborating with the Unsullied,

Afb. 3: The Iron Throne. Bron: Wikimedia Commons, <http://bitly.ws/HRhS>.

the Dothraki, and the Second Sons. Daenerys captured cities and expanded her territories, until she arrived at her ultimate destination: King's Landing in Westeros. Again, the comparison with Joan of Arc comes to light. Daenerys' depiction as a selfless liberator and symbol of hope can be compared to Joan of Arc during the Hundred Years' War.¹² Both women were seen as leaders who inspired loyalty and a large following, and battled against oppressive forces. However, this is only one historical figure to compare Daenerys to. Generally speaking, her actions and position in society were not realistic for women during medieval times, as she basically conquered an entire continent. While her character draws inspiration from historical figures, such as Joan of Arc, it is important to emphasize that great creative liberties have been taken here.

⁸ R.C. Regan, "Medieval Politics and Modern Game of Thrones", *Réflexions Historiques*, vol. 39, no. 3, 2013, pp. 70-87.

⁹ Ian Mortimer, *The Perfect Queen: The Life of Isabella of France, Wife of Edward II* (Vintage Books, 2006).

¹⁰ Peter Haidu, *The Subject Medieval/Modern: Text and Governance in the Middle Ages* (Stanford University Press, 2004).

¹¹ James Arnt Aune, et al., "Female Leadership in the Game of Thrones", *Journal of Communication and Religion*, vol. 43, no. 4, 2020, pp. 48-69.

Conclusion

Game of Thrones is very obviously a fantasy show. It depicts magic, dragons, and prophetic visions. However, there are some realistic elements to it. Throughout the series, inspiration is drawn from European medieval history. To a certain extent, this can be seen in women's positions. Some characters in the show have similarities to real-life women who influenced the course of history, exercised their agency and made political decisions. For example, Brienne of Tarth can be compared to Joan of Arc, as can Daenerys Targaryen. Cersei Lannister and Olenna Tyrell were both cunning women who clearly influenced political decisions behind the scenes, which can be compared to several women throughout history such as Isabelle of France, Margaret of Anjou and Matilda of Tuscany. Moreover, Shae is a representation of women who were not born into nobility and had scarcer options. In conclusion, *Game of Thrones* is a clear fantasy show with some historical elements, of which some are accurate and some are not. Female agency and political influence are represented somewhat accurately, but the fictional element is obviously present in these areas as well. It is very dramatized, yet in some ways empowering. Lastly, I would like to end this article by once again citing Daenerys Targaryen: "Woman? Is that meant to insult me? I would return the slap if I took you for a man."

¹² Regine Pernoud, *Joan of Arc: Her Story* (St. Martin's Press, 1998).

Afb. 1: Stefan Rops met zijn YouTubeprijs op de Drift, 2023. Bron: Reint Verzandvoort.

Hoe Geschiedenis Jij? Stefan Rops

Reint Verzandvoort interviewt namens de Carrièrecommissie Stefan Rops. Stefan is werkzaam als geschiedenisdocent op een middelbare school en runt daarnaast een YouTubekanaal met ruim 150.000 abonnees.

Ik ontmoet Stefan Rops op het Janskerkhof. Ik begroet mijn oude geschiedenisdocent hartelijk en we lopen samen Hofman binnen. Stefan vertelt mij hoe hij hier vroeger als student heeft gefeest. Ik moet glimlachen; de huidige generatie studenten komt er nog altijd graag.

Kun je je even kort voorstellen?

Ik ben Stefan Rops, 36 jaar oud, en ik kom uit Roosendaal. Ik heb geschiedenis gestudeerd in Rotterdam. Meteen daarna heb ik de master Media en Journalistiek gedaan. Later heb ik de de opleiding Audiovisuele Media gevolgd en een educatieve master gedaan, beide in Utrecht. Ik woon nog steeds hier in de stad. In 2015 ben ik begonnen met mijn YouTubekanaal *History Hustle*. Ik geef daarnaast geschiedenisles op het Pantarijn in Wageningen.

Wat was jouw ervaring met je eigen docenten op de middelbare school? Waren zij een inspiratie voor je?

Ik heb door de jaren heen veel verschillende docenten gehad en twee daarvan zijn blijven hangen. Eén docent was een socialist. Hij gaf interessant les over het slavernijverleden. Het hele idee dat we vroeger, laten we zeggen begin 2000, geen les kregen over slavernij was dus in mijn geval niet correct; hij legde dat in geur en kleur uit. Ik heb met hem toen ook een heel interessante opdracht gedaan over Holocaustontkenners. We moesten op de computer zoeken naar websites over Holocaustontkenners. Vervolgens moesten wij bewijzen aanvoeren tegen die ontkenners en hun argumenten ontkrachten. Ook moesten we onderzoek doen naar de definitie van het fascisme. Hij durfde echt de randjes op te zoeken en ik heb veel van hem geleerd.

‘Hij durfde echt de randjes op te zoeken en ik heb veel van hem geleerd.’

De andere docent was een man die echt al wat ouder was. Ik had hem zelf niet in de onderbouw, maar hij scheen ontzettend streng te zijn. Toen ik hem eenmaal had in de bovenbouw werd hij steeds fijner, want dan had je geschiedenis gekozen. Toch was je nooit veilig; hij kon altijd een moeilijke vraag op je afvuren. Het mooie aan deze docent was dat hij ook een beetje doof was. Ik zat toen naast een vriend van mij, Nico, en die wist heel veel over geschiedenis, terwijl ik eigenlijk nooit zo'n goede leerling was. Als de docent een vraag aan mij stelde, deed Nico gewoon zijn hand voor zijn mond en gaf hij het goede antwoord. We zaten helemaal achterin, en de docent had het nooit door. Hij hoorde niet dat het antwoord van Nico kwam, en de rest moest daar wel om lachen. Dat waren mooie tijden.

Wanneer heb je besloten dat je docent wilde worden?

Geschiedenis studeren heb ik eigenlijk pas laat besloten; die keuze kwam vlak voor de eindexamens van het vwo. Dat hele oriënteren moesten we wel doen, maar daar deed ik niet aan mee. Ik begon het net een beetje leuk te vinden op de middelbare school, en dan moest je weg! Wat het lesgeven zelf betreft, de educatieve master heb ik gevolgd puur omdat het kon. Je hoefde toen nog niet de hoofdprijs te betalen. Het was zelfs zo dat als je een jaar een educatieve opleiding deed, of een jaar in de zorg, je meer studiefinanciering kreeg.

Dus het was een financiële afweging?

Ja. Ik had nog helemaal geen zin om te werken en ik vond studeren best leuk. Bovendien was Utrecht een toffe stad. Ik kon nog verder studeren en het is ook gewoon handig om dat papiertje te hebben.

Naast een opleiding geschiedenis heb je ook de filmacademie gedaan. Wilde je niet de filmwereld ingaan?

Nee, dat is een hele competitieve werkomgeving, en ik had ook niet echt connecties. De mensen die in die wereld werkten waren ook niet echt mijn types.

Ik heb een keer een stage gelopen bij een commercieel bedrijf. Het is een corporate wereld, je moet ervan houden. Mijn ding is het niet.

Hoe ben je op het Pantarijn terechtgekomen?

Ik was een jaar aan het reizen toen ik bericht kreeg van Luuk Veldhuis. Ik kende zijn vrouw, die bij mij op de opleiding zat, en Luuk zelf zat een jaar boven ons. Hij zei dat er bij hem op school een vacature vrijkwam. Toen heb ik vanuit Letland via Skype gesolliciteerd.

Wat jou bijzonder maakt, is dat je naast je werk een YouTubekanaal runt. Hoe lukt het je om die twee te combineren?

Het combineren van mijn werk in het onderwijs en het beheer van mijn YouTubekanaal kan soms best uitdagend zijn. Het onderwijs werkt vaak met een cyclisch patroon, waarbij er toetsweken zijn en dan plotseling deadlines voor verschillende opdrachten volgen. Dat vereist een zorgvuldige planning. Aan de andere kant maak ik wekelijks een video voor zowel mijn Engelse als Nederlandse kanaal, wat iets meer consistentie biedt. Er zijn echter momenten waarop het intensief wordt en ik zorgvuldig moet plannen. Op dit moment bijvoorbeeld, ben ik bezig met het nakijken van de praktische opdrachten van 4 vwo, die net zijn ingeleverd. Tegelijkertijd nadert de toetsweek voor 6 vwo, dus zal ik die toetsen ook moeten nakijken. En daarna is er weer toetsweek voor vwo 5. Tussendoor is er ook nog een toets voor de onderbouw die ik moet voorbereiden en afnemen. Het vereist dus echt een gedegen planning.

‘In het onderwijs kun je meegroeien met je leerlingen, die je soms jarenlang in de klas hebt.’

Best wel druk, dus.

Het docentenbestaan is behoorlijk intens, en ik vraag me af hoe jij dat destijds als mijn leerling hebt ervaren. Als docent ben je voortdurend bezig.

Je kent vast wel het beeld dat veel docenten een burn-out krijgen. Komt dat overeen met jouw eigen ervaringen?

In het onderwijs ervaren mensen vaak een hoge mate van gedrevenheid, wat kan leiden tot het moeilijk kunnen weigeren van taken. De werkdruk kan daardoor inderdaad behoorlijk intens zijn. Zelf heb ik naast mijn werk in het onderwijs ook nog mijn YouTubekanaal, maar er zijn collega's die daarnaast ook nog een gezin hebben, met kinderen. Het vergt echt veel planning en soms vooruitwerken om alles geregeld te krijgen. En af en toe moet ik ook toegeven dat er simpelweg geen tijd is voor een nieuwe video.

Stel je voor, je zou moeten kiezen tussen je baan als docent en je YouTubekanaal. Wat zou je dan doen? Jouw kanaal gaat namelijk erg goed: je hebt al bijna 150.000 abonnees.

Het is een lastige afweging. Financieel gezien biedt het onderwijs de zekerheid van een vast contract en een stabiel inkomen. Bij YouTube liggen de inkomsten inderdaad wat minder vast. Als ik zou moeten kiezen op basis van wat ik het leukst vind, zou ik het onderwijs laten vallen. Het is echter belangrijk om ook rekening te houden met zaken als verzekeringen en pensioenopbouw. Maar als ik niet meer werkzaam zou zijn in het onderwijs, zou ik weer meer vrijheid hebben om andere dingen te doen, zoals reizen.

'Een interessant aspect waar ik me soms op richt voor video's zijn short-lived states'

In het onderwijs kun je meegroeien met je leerlingen, die je soms jarenlang in de klas hebt. Dat meegroeien is altijd

leuk en brengt zowel gezellige als intense momenten met zich mee. Het hoort bij het leven dat leerlingen de school verlaten en er nieuwe leerlingen komen. Je maakt als docent alles een keer mee. Je ziet leerlingen opgroeien, terwijl je zelf wat constanter blijft en de cyclus zich herhaalt.

Ik heb nog een vraag over jouw YouTubevideo's. Hoe ga je precies te werk? Je hebt bijvoorbeeld ook veel video's op jouw reizen gemaakt, doe je dan eerst onderzoek?

Ik produceer twee soorten video's: 'at home' en 'op locatie'. Als ik op reis ben, hanteer ik standaard formats zoals het vertellen over landen tijdens de Eerste of Tweede Wereldoorlog. Ik begin met het identificeren van relevante locaties, zoals slagvelden, monumenten of oude loopgraven. Een handige bron die ik vaak raadpleeg is [Tracesofwar.com](https://www.tracesofwar.com). Daar kan ik op Google Maps de exacte locaties bekijken die relevant zijn voor mijn video's. Bij mijn video's op locatie plan ik van tevoren wat ik ga opnemen. Soms bevinden de monumenten zich naast een weg of op plaatsen waar veel mensen komen. Dit kan betekenen dat ik te maken krijg met achtergrondgeluiden, zoals blaffende honden of een duif in het beeld. Aan de andere kant zijn mijn 'thuis'-afleveringen minder gebonden aan specifieke locaties. Dit zijn de grotere afleveringen die niet per se op locatie hoeven plaats te vinden. Een interessant aspect waar ik me soms op richt voor zulke video's zijn *short-lived states*, oftewel kort bestaande staten. Een voorbeeld hiervan is de Bataafse Republiek in Nederland.

Na dit interessante gesprek trakteert Stefan mij op een biertje en praten we nog gezellig door. Buiten maak ik nog een foto van Stefan met zijn gekoesterde zilveren YouTube-button, die hij kreeg voor het behalen van 100.000 abonnees. Vervolgens zeggen we gedag en verlaten wij het Janskerkhof, ieder op onze eigen weg naar huis. Net zoals toen ik de middelbare school verliet, splitsen onze wegen zich opnieuw.

ARTIKEL

Afb. 1: Een onderzoek tijdens het Russelltribunaal, 1966. Bron: Wikimedia Commons, <https://bit.ly/3Pq09gF>.

De VS schuldig aan genocide: Het Russelltribunaal (1966) en de paradigmaverschuiving van Oost-West naar Noord-Zuid

Louisa Rietveld

'The genocidal intent is implicit. [...] We don't need to play this game of psychological hide-and-peek,' said philosopher Jean-Paul Sartre during the Russell Tribunal in 1966. In this tribunal, led by philosopher Bertrand Russell, the United States was convicted of genocide in the Vietnam War. The Russell Tribunal showed an important global development often pushed into the background by the Cold War: a bloody post-colonial struggle. Putting the stamp of genocide on US military actions equated them with the Nazis and the Holocaust. A genocidal drift, stemming from widespread racism, is not merely attributable to the World War II Nazis: according to the tribunal, the US thus walked the same path in Vietnam.

Na de onafhankelijkheidsoorlog van Vietnam tegen Frankrijk plooide de Vietnamoorlog zich langs de ideologische assen van de Koude Oorlog: Zuid-Vietnam vocht onder leiding van de kapitalistische Verenigde Staten tegen het communistische Noord-Vietnam gesteund door de Sovjet-Unie en China. De Britse filosoof, humanist en historicus Bertrand Russell was een criticus van het Amerikaanse optreden in de Vietnamoorlog. Samen met de Franse filosoof Jean-Paul Sartre organiseerde hij in 1966 een opiniëtribunaal¹ om mensenrechtenschendingen van de VS in Vietnam aan de kaak te stellen. Dit was het *International War Crimes Tribunal* (IWCT), ook wel het

Russelltribunaal genoemd. Russell veroordeelde hier samen met een twintigtal andere intellectuelen de VS voor onder andere genocide in Vietnam.² Dit oordeel was niet berust op juridische middelen, maar doelde op het beïnvloeden van de publieke opinie. Het tribunaal stelde dat de genocide was gestoeld op een lange geschiedenis van racisme en onderdrukking. Dit vormde de herintroductie van tribunalen: na de Processen van Neurenberg was er een breuk van twintig jaar.³ Dat er hierna meerdere tribunalen werden gehouden in de stijl van Russell, onderstreept het belang van het eerste.⁴

Het Russelltribunaal droeg bij aan een belangrijke

paradigmaverschuiving: van het Oost-Westconflict naar het Noord-Zuidconflict. Het Oost-Westconflict, en bijbehorend paradigma,⁵ houdt in dat elke gebeurtenis, in hoeverre deze al dan niet met de Koude Oorlog te maken had, werd geplaatst in het raamwerk van het Oosten tegen het Westen. Het postkoloniale verzet werd bedolven onder de ideologische strijd tussen het kapitalisme en het communisme. Tijdens het Oost-Westconflict waren er belangrijke Noord-Zuidspanningen tussen (voormalige) koloniën en hun overheersers, waarbij er op veel plekken een bloederige onafhankelijkheidsoorlog werd gevochten. In het narratief van de Koude Oorlog werden de Noord-Zuidspanningen, ook wel het Noord-Zuidconflict, gereduceerd tot een voetnoot. Het Russelltribunaal plaatste het Noord-Zuidconflict weer op de voorgrond door te kijken naar racistische, koloniale en genocidale aspecten van de Vietnamoorlog.

In de academische literatuur blijft het Russelltribunaal onderbelicht, terwijl het voor meerdere onderzoeksgebieden nuttig is: de Koude Oorlog, de invloed van intellectuelen op het vormen van de publieke opinie, internationaal recht, volkerentribunalen, ideeëngeschiedenis

van het kwaad, oorlogsmisdadigers en genocide. Zoals eerder gesteld, heeft het tribunaal toch een paradigmaverschuiving teweeggebracht. In het kader van de genoemde onderzoeksgebieden wordt in dit artikel onderzocht hoe deze omwenteling plaats heeft kunnen vinden.

Om tot een antwoord te komen ga ik dieper in op het kader van het Oost-Westconflict waarin het Noord-Zuidconflict zich afspeelde. Dan laat ik zien hoe Russell en Sartre zich hiertoe verhouden. Aan de hand van het concept 'ritueel' uit de antropologie toon ik hoe het tribunaal, ondanks het gebrek aan formele status en juridische macht, de paradigmaverschuiving kon verwezenlijken. Tenslotte verbind ik deze elementen met behulp van een theoretisch kader van de concepten 'ideeëngeschiedenis' en 'genocide'. De intellectuele aard van het tribunaal laat de plek van het Russelltribunaal zien in de ideeëngeschiedenis. Het concept genocide staat centraal bij het tribunaal: na de Tweede Wereldoorlog was dit de eerste gebeurtenis waarbij deze term werd gebruikt. De paradigmaverschuiving van het Oost-Westconflict naar het Noord-Zuidconflict komt ten dele voort uit de veroordeling van de VS voor genocide in Vietnam.

Het Oost-Westconflict

De gewapende vrede die direct startte na de Tweede Wereldoorlog staat bekend onder de misleidende naam de Koude Oorlog, ook wel het Oost-Westconflict. In landen waar de Amerikaanse en Russische invloedssferen elkaar raakten, was de oorlog echter helemaal niet koud: hier werd hevig gevochten onder leiding van de machtsblokken. De Vietnamoorlog (1955-1975) is hiervan een berucht voorbeeld. Deze volgde op de onafhankelijkheidsoorlog met de koloniale overheerser Frankrijk. In 1946 accepteerde Frankrijk dat politiek leider Ho Chi Minh in het noorden van Vietnam een overheid had gevestigd. Oorlog brak uit tussen de onafhankelijkheidsbeweging in het

zuiden, de Vietminh, en Frankrijk, dat economisch gesteund werd door de VS.⁶ De laatste slag van de Vietnamese Onafhankelijkheidsoorlog was die bij Dien Bien Phu in 1954: de Fransen verloren en trokken zich terug. Vanaf dat moment won de geopolitieke achtergrond van de Koude Oorlog snel aan belang en verschoof de oorlog van Noord-Zuid naar Oost-West. De VS wilden voorkomen dat het communisme zich zou verspreiden. Deze wens vloeide voort uit de dominotheorie, waarbij landen een voor een in de greep van het communisme zouden komen als dat bij een enkel land gebeurde. Het beleid van de VS wordt ook wel containmentpolitiek genoemd. De containmentpolitiek van de Amerikaanse president Truman betekende het indammen van het communisme op politiek, militair en economisch niveau en de illusie van een groot communistisch complot voor wereldoverheersing.⁷ In lijn met deze gedachtegang werd het Oost-Westconflict geprojecteerd op de Vietnamoorlog en werd deze een bloederige uiting van de Koude Oorlog.

Alhoewel de Vietnamoorlog de eerste oorlog was die uitgebreid werd gedocumenteerd door de media, hadden de kranten volgens Russell absoluut niet de intentie om een waarheidsgetrouw beeld te tonen van de oorlog.⁸ Russell leerde over de Vietnamoorlog door elke dag zorgvuldig de krant te lezen, tussen de regels door te lezen, het kwaad in mensen niet te onderschatten en het ideologische jargon te kennen en vertalen.⁹ In 1963 werd er een brief van Russell gepubliceerd in *The New York*

Times waarin hij de Amerikaanse regering beschuldigde van het achterhouden van de waarheid. De kanttekening luidde: 'Bertrand Russell's letter on this page reflects an unfortunate and [...] an unthinking receptivity to the most transparent Communist propaganda.'¹⁰ Deze kanttekening laat zien hoe Russells ideeën werden geplaatst in de retoriek van de Koude Oorlog en laat de overheersing van het Oost-Westparadigma zien. Zijn ideeën over de Vietnamoorlog werden niet voor waarheid aangezien, maar werden gevangen in het paradigma van de Koude Oorlog door ze toe te schrijven aan communistische propaganda.

Het tribunaal stelde dat de genocide was gestoeld op een lange geschiedenis van racisme en onderdrukking

Het Noord-Zuidconflict

Het witte koloniale rijk werd nieuw leven ingeblazen vlak na de Tweede Wereldoorlog, maar de houdbaarheidsdatum was aan het eind van de jaren zestig akelig dichtbij doordat mensen- en burgerrechten steeds belangrijker werden.¹¹ Deze ontwikkeling ondermijnde de notie van raciale superioriteit waarmee het kolonialisme in stand werd gehouden. Een nieuwe golf van nationalisme in de koloniën, koloniaal verzet en een terugblik op het Wilsoniaans zelfbeschikkingsrecht droegen bij aan het dekolonisatieproces. Daarnaast

¹ Een opiniëtribunaal is een volkerentribunaal onafhankelijk van een staat.

² Luke J. Stewart, 'Too loud to rise above the silence: the United States vs. the International War Crimes Tribunal, 1966-1967', *The Sixties* 11 (2018) 1, 17-45, aldaar 34.

³ Harish C. Mehta, 'North Vietnam's Informal Diplomacy with Bertrand Russell: Peace Activism and the International War Crimes Tribunal', *PEACE & CHANGE* 37 (2012) 1, 64-94, aldaar 67.

⁴ Mehta, 'North Vietnam's Informal Diplomacy with Bertrand Russell', 68.

⁵ Een paradigma is het denkkader voor theorieën en modellen waarin de werkelijkheid wordt vormgegeven. Wanneer dit denkkader sterk verandert, wordt dit een 'paradigmaverschuiving' genoemd.

⁶ James E. Westheider, *The Vietnam War* (Westport 2007) 3, 5.

⁷ Westheider, *The Vietnam War*, 3.

⁸ Bertrand Russell, *War Crimes in Vietnam* (New York 1967) 30.

⁹ Russell, *War Crimes in Vietnam*, 30.

¹⁰ Ibid., 32.

¹¹ A.G. Hopkins, 'Rethinking Decolonization', *Past & Present* 200 (2008) 1, 211-247, aldaar 228.

versnelden en versterkten antikoloniale bewegingen door de verdere globalisering na 1945 en de voormalig dominante natiestaten werden met behulp van de nieuwe concepten van universele mensenrechten onder hevige druk gezet.¹² Dit kan ook wel het Noord-Zuidconflict worden genoemd en het deed zich voor tijdens het Oost-Westconflict. Het (post)koloniale verhaal werd bedolven onder de ideologische richting waar de staat bij aanhaakte in de Koude Oorlog.¹³ De daden van de VS in de Vietnamoorlog werden toegeschreven aan de bestaande strijd tussen het kapitalisme en communisme. Het koloniale verleden van Vietnam en het racisme, wat volgens Russell sterk aanwezig was in de Vietnamoorlog, werden genegeerd in de verslaggeving van de oorlog. Russell legt dit bloot in de eerste zin van zijn boek *War Crimes in Vietnam* (1967): 'The racism of the West [...] has created an atmosphere in which it is extremely difficult to make clear the responsibility of America for problems which are held to be "internal" to the underdeveloped countries.'¹⁴ Hij ziet racisme als het product van een lange geschiedenis van westerse wereldheerschappij. Dit was dus niet toevallig de realiteit in de Vietnamoorlog, maar is toepasbaar op alle landen die onderdrukt zijn door westerse mogendheden. De verantwoordelijkheid wordt echter niet gelegd bij de mogendheden die hebben gezorgd voor bepaalde omstandigheden, maar bij de voormalige koloniën zelf. De Vietnamoorlog werd in deze visie gezien

als een 'inevitable and tragic product of backwardness, poverty and savagery – supposedly indigenous to South East Asia.'¹⁵ Zo werd Amerika vrijgepleit van mensenrechtenschendingen en oorlogsmisdaden. De stilte van belangrijke publieke figuren, de media en de Senaat rondom wandaden in Vietnam, zoals het doodschieten van Vietcong-gevangenen en dagelijkse bombardementen op burgerdoelen met napalm, bevestigde het westerse racisme, en daarmee het Oost-Westparadigma. Russell zelf vermeed juist het Oost-Westconflict, waardoor het Noord-Zuidconflict de overhand kreeg in zijn narratief van de Vietnamoorlog.

Sartre legt het Noord-Zuidconflict bloot doordat hij de Vietnamoorlog verbindt aan postkoloniale strijd en een langere geschiedenis van massamoord en geweld om opstand van de inheemse volkeren te onderdrukken.¹⁶ Volgens Sartre was de Vietnamoorlog geen uitzondering in de postkoloniale strijd: 'The American war against Vietnam took the form of an attempt to quash or limit such self-determination and so it was conducted against the entire population.'¹⁷ De vergelijking met de Holocaust maakt Sartre zich eigen: 'Hitler killed the Jews because they were Jews. The armed forces of the United States torture and kill the men, women and children of Vietnam because they are Vietnamese.'¹⁸ Volgens Sartre kwam

deze genocidale drift in de soldaten door de lange geschiedenis van racisme.¹⁹ Door het racisme als onderliggende oorzaak van de genocide in Vietnam te zien, toont hij het overheersende Noord-Zuidconflict in de Vietnamoorlog en pleit hij voor een paradigmaverschuiving van Oost-West naar Noord-Zuid.

Het Oost-Westconflict werd geprojecteerd op de Vietnamoorlog, waardoor het een bloederige uiting werd van de Koude Oorlog

De schuld van de genocide in Vietnam ligt volgens Sartre bij de Amerikaanse overheid. Hij stelt namelijk dat genocide een historisch en sociaal geconditioneerde ritualisering van geweld is en niet een individuele misdaad die voortkomt uit de mentale staat van de daders.²⁰ Dat de intentie tot genocide niet zichtbaar is, schaadt zijn conclusie niet: 'The genocidal intent is implicit. [...] we don't need to play this game of psychological hide-and-seek. The truth is apparent on the battlefield.'²¹

Het Russelltribunaal

Het Russelltribunaal werd voornamelijk gecoördineerd door Ralph Schoenman, Russells persoonlijke assistent.²² Met behulp van zeven onderzoeksteams, gestationeerd in Zuidoost-Azië, wilden de organisatoren van het tribunaal

schendingen van het internationaal recht door de VS aantonen. De gradatie van agressie van de VS werd door vooral de Amerikaanse media namelijk tactisch achtergehouden. Zelfs toen permanente luchtaanvallen op Noord-Vietnam en de Vietcong, operatie *Rolling Thunder*, begonnen in 1965, was de overgrote meerderheid van de Amerikanen voor een verdere escalatie van de Vietnamoorlog.²³ Het doel van het tribunaal was om de Vietnamoorlog te beëindigen door middel van internationale banden van solidariteit. In zijn openingsstatement verwoordde Russell dit op de volgende manier: 'Overwhelming evidence besieges us daily of crimes without precedent. Each moment greater horror is perpetrated against the people of Vietnam. [...] We arouse consciousness in order to create mass resistance.'²⁴

Uitnodigingen voor het tribunaal werden gestuurd naar vooraanstaande intellectuelen, en het uiteindelijke gezelschap telde 26 participanten.²⁵ Ook de Amerikaanse president Johnson was uitgenodigd, maar na een eerder onbeantwoorde uitnodiging was zijn reactie dat hij geen zin had in 'playing games with a 94-year-old Briton'.²⁶ Tijdens het tribunaal kwamen Vietnamese getuigen en experts aan het woord en de participanten bevonden de VS schuldig aan het plegen van genocide in Vietnam.²⁷ De regering-

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Zachary Manfredi, 'Sharpening the Vigilance of the World: Reconsidering the Russell Tribunal as Ritual', *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 9 (2018) 1, 75-91, aldaar 83.

¹⁷ Manfredi, 'Sharpening the Vigilance of the World', 82.

¹⁸ Jean-Paul Sartre, 'Genocide', *New Left Review* 48 (1968) 1, 13-25, aldaar 24.

¹² Hopkins, 'Rethinking Decolonization', 233.

¹³ Jason Parker, 'Cold War II: The Eisenhower Administration, the Bandung Conference, and the Reperiodization of the Postwar Era', *Diplomatic History* 30 (2006) 5, 867-892, aldaar 867.

¹⁴ Russell, *War Crimes in Vietnam*, 9.

²³ Tor Krever, 'Remembering the Russell Tribunal', *London Review of International Law* 5 (2017) 3, 483-492, aldaar 483.

²⁴ Krever, 'Remembering the Russell Tribunal', 489.

²⁵ Stewart, 'Too loud to rise above the silence', 18.

²⁶ Krever, 'Remembering the Russell Tribunal', 485.

²⁷ Ibid., 487; Stewart, 'Too loud to rise above the silence', 34.

¹⁹ Sartre, 'Genocide', 24.

²⁰ Manfredi, 'Sharpening the Vigilance of the World', 82.

²¹ Ibid., 83.

²² Stewart, 'Too loud to rise above the silence', 18.

Johnson reageerde met stilte, om de legitimiteit van het tribunaal te ontkrachten.²⁸ Ze zette diplomatieke middelen in om te voorkomen dat dit idee verder in West-Europa rond zou gaan, omdat het daar een grote impact zou hebben gehad op verdere antioorlogsbewegingen. Deze achterkamertjespolitiek toont de sterke banden van de VS met landen in hun invloedssfeer tijdens het Oost-Westconflict.²⁹

Het Russelltribunaal is een kantelpunt in de ideeëngeschiedenis van het kwaad omdat het de term genocide loskoppelde van de Holocaust

Het tribunaal als ritueel

Ondanks het gebrek aan juridische macht had het tribunaal grote invloed. Jurist Zachary Manfredi beschouwt het Russelltribunaal als essentieel voor de plaats van het woord 'genocide' in het hedendaagse politieke taalgebruik. Manfredi neemt een antropologisch standpunt in en beschouwt het tribunaal als een ritueel: een activiteit met een symbolische betekenis.³⁰ Door dit theoretische kader te gebruiken, kunnen volkerentribunalen, zonder juridische macht, op een nieuwe manier geïnterpreteerd worden: 'we might describe participation in peoples' tribunals as training in virtue; those who participate in the tribunals' work come to embody a commitment to holding

Afb. 2: De Vietnamoorlog op een Vietnamese postzegel. Bron: <https://bit.ly/3RcHN3B>.

powerful states accountable'.³¹ Daarnaast kan het tribunaal goed worden beschouwd als een ritueel omdat het bedoeld was om het bredere publiek te beïnvloeden en minder voor 'sanctioning wrongdoing'.³² Voor het juridisch correct veroordelen voor genocide had het tribunaal het sanctiemiddel niet. Ook dit maakt het logisch om het Russelltribunaal te beschouwen als een ritueel. Het was echter geen leeg ritueel. Het imiteerde de Processen van Neurenberg waarin de Duitsers werden vervolgd voor genocide. Sartre en Russell hadden al over de Amerikaanse genocide in Vietnam geschreven, maar het was een tactische keuze om er nog een tribunaal over te houden. Door de verbinding aan de Processen van Neurenberg kwam de stempel van genocide al een stuk dichterbij en volgde een veroordeling vanwege genocide logischerwijze uit het Russelltribunaal.

³¹ Ibid., 77.

³² Ibid., 81.

Verschuiving in de ideeëngeschiedenis

Ideeëngeschiedenis houdt zich bezig met de geschiedenis van de omgang met ideeën en gedachten over belangrijke en interessante concepten, zoals 'genocide'. Een belangrijke historicus op dit gebied is Arthur Lovejoy, die ideeëngeschiedenis beschouwt als de geschiedenis van essentiële problemen die steeds in een andere vorm opduiken. Deze afzonderlijke problemen noemt hij 'unit-ideas'. Ze zijn universeel en bevinden zich als het ware buiten de geschiedenis.³³ Intellectueel historicus Quentin Skinner ziet concepten echter als intrinsiek verbonden aan de ideologische context waarbinnen zij tot stand zijn gekomen.³⁴

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag is het cruciaal om de theorieën van Lovejoy en Skinner toe te passen op het begrip genocide. De geestelijke vader van de term 'genocide' is Raphael Lemkin, een Poolse jurist die in zijn land een heftige strijd heeft meegemaakt. Het zelfbeschikkingsrecht, dat Polen pas kreeg aan het eind van de Eerste Wereldoorlog, en het vestigen van de staat Polen gingen namelijk samen met geweld tussen verschillende etnische groepen. Lemkins ideeën over genocide kwamen voort uit deze etnische strijd die hij zelf had meegemaakt. Zijn ideeën ontwikkelden verder na het begin van de Tweede Wereldoorlog en in 1944 publiceerde hij zijn boek *Axis Rule in Occupied Europe*, met daarin de eerste publieke verschijning van het woord genocide. Hij definieerde dit als de fysieke vernietiging van een etnische groep, maar nuanceerde dit: genocide bevat

verschillende acties die moeten leiden tot de vernietiging van essentiële onderdelen van het leven van (nationale) groepen.³⁵

Zo werd Amerika vrijgepleit van mensenrechtenschendingen en oorlogsmisdaden

De term genocide ontstond dus in de Tweede Wereldoorlog, maar is hier qua Lemkins definitie niet intrinsiek aan verbonden. Volgens Lovejoys theorie is genocide een unit-idea die op verschillende momenten in de geschiedenis kan worden toegepast. Skinner zou de term echter niet uit de context van de Tweede Wereldoorlog willen halen omdat het begrip daarin is ontstaan. Het Russelltribunaal is van cruciaal belang en een kantelpunt in de ideeëngeschiedenis van het kwaad omdat het de term genocide beschouwde als unit-idea en loskoppelde van de Holocaust. De Holocaust was op dat moment nog dé genocide; slechts een handvol andere gebeurtenissen werden genocide genoemd. De benaming genocide legt ook de verantwoordelijkheid bij het regime en veroordeelt dit als een criminele zaak. Daarnaast roept de term op tot omverwerping of radicale transformatie van het regime en wordt het lijden van de slachtoffers erkend. Om een andere gebeurtenis dus ook genocide te noemen, suggereerde dat het even erg was als de Holocaust.³⁶

²⁸ Stewart, 'Too loud to rise above the silence', 34.

²⁹ Ibid., 35.

³⁰ Manfredi, 'Sharpening the Vigilance of the World', 80.

³³ Leen Spruit, 'Ideeëngeschiedenis: ontologie, reconstructie en controversie', inaugurele rede gegeven op 24 november 2017, uitgegeven door Radboud Universiteit, 8.

³⁴ Spruit, 'Ideeëngeschiedenis', 9.

³⁵ Hilary Earl, 'Prosecuting genocide before the Genocide Convention: Raphael Lemkin and the Nuremberg Trials, 1945–1949', *Journal of Genocide Research* 15 (2013) 3, 317–337, aldaar 320.

³⁶ Manfredi, 'Sharpening the Vigilance of the World', 81.

Het eerste Russelltribunaal zorgde voor een paradigmaverschuiving van het Oost-Westconflict naar het Noord-Zuidconflict door de VS te veroordelen voor genocide in de Vietnamoorlog en de koppeling met racisme te maken. Aansluitend legde het tribunaal de verantwoordelijkheid van de oorlog bij de VS. Hierdoor werden de VS en hun kwade daden gelijkgesteld aan het kwaad van de nazi's tijdens de Holocaust. Ondanks het gebrek aan juridische middelen was het tribunaal geen leeg ritueel: het beïnvloedde het bredere publiek en vereenvoedigde de veroordeling voor genocide door de gelijkenis met de Processen van Neurenberg.

Conclusie

De Vietnamoorlog werd gezien en beschreven volgens de Koude Oorlog-retoriek, ook wel het Oost-Westparadigma. Russell en Sartre betoogden dat het Amerikaanse geweld in Vietnam gebaseerd was op racisme en schuwden de vergelijking met de Holocaust niet. Het Russelltribunaal legde het onderliggende Noord-Zuidconflict bloot: de gewelddadige onderdrukking van de overheersende koloniatoren op het noordelijk halfrond versus de uitgebuite gekoloniseerde gebieden op het zuidelijk halfrond. De genocide in de Vietnamoorlog was, zo liet het tribunaal zien, niet slechts een uiting van de Koude Oorlog, maar ook van het Noord-Zuidconflict. Tevens kreeg het concept 'genocide', toegepast als een unit-idea, een nieuwe plaats in de ideeëngeschiedenis. De Holocaust was niet meer dé genocide en deze mate van kwaad niet slechts een uitschieter in de geschiedenis; verschillende mensen in verschillende contexten zijn in staat tot genocide.

Louisa Rietveld studies History and Liberal Arts and Sciences at Utrecht University. She is mainly interested in feminism, art history, international relations and social psychology. She is now working as the archive assistant of Prof. dr. Rosi Braidotti.

DE PASSIE VAN...

Afb. 1: Portret van Robin Philips. Bron: Universiteit Utrecht, <https://www.uu.nl/staff/rcmphilips>.

Robin Philips' affiniteit met de Brede Welvaartsindicator

Fabienne van Wijngaarden en Floor Schuurmans

In this 'De passie van', dr. Robin Philips discusses his Belgian roots, his interest in economics and his current work on the *Brede Welvaartsindicator*. He tells us about his youth in Belgium and how his family influenced his love for economics.

'Bij mij gaat het begin van het verhaal terug naar België.' Historicus en universitair docent Robin Philips strijkt over zijn rossige baard terwijl hij ons vertelt over zijn geboorteplaats Waasmunster, een klein dorpje niet ver van de grens. Hoewel hij ondertussen al een tijdje in Nederland werkt, voelt hij zich nog steeds sterk verbonden met het plaatsje waar hij is opgegroeid. 'Er is daar een beetje een ons-kent-ons-mentaliteit. Als ik daar nu naar de kroeg ga, dan ken ik de helft van de mensen nog altijd, ook al zit ik al jaren hier in Amsterdam en Utrecht in plaats van daar in België.'

'Mijn ouders hadden een boekhouder nodig. Dus dan moest ik maar boekhouding gaan doen'

Dat kleine dorpje is niet de enige reden dat dit verhaal bij onze zuiderburen begint. Het is namelijk in België, aan de Universiteit van Gent, dat Robin economie en geschiedenis studeerde. Hij ging hier 'op kot', zoals ze dat noemen. 'De studentenperiode was voor

mij echt de periode van verkennen.' Toch reisde hij nog veel op een neer naar zijn thuis. 'Een paar dagen hier [in Gent], een paar dagen daar in dat dorpje.' Dit heen en weer 'pendelen' beïnvloedde uiteindelijk ook zijn carrière. 'Ergens is dat toch ook iets wat je in je professionele leven meetrekt. Ik vind het ongelooflijk leuk om met mensen over regionale geschiedenis te praten.'

Op de secundaire school deed Robin het Belgische equivalent van het Nederlandse havo, en vervolgens volgde hij een opleiding tot boekhouder. 'Mijn ouders hadden een loodgietersbedrijf, en ze hadden een boekhouder nodig. Dus dan moest ik maar boekhouding gaan doen,' zegt hij met een grote lach. Toch maakte hij na deze opleiding plots de keuze voor geschiedenis. 'Ik dacht, worstcasescenario heb ik in een jaartje geschiedenis heel wat meer bijgeleerd. Als ik dan niet slaag voor al mijn vakken, dan is dat maar zo.' Dat pakte toch anders uit: het lukte Robin, zoals hij het omschrijft, 'vrij goed'. Geschiedenis was dus geen 'evidente keuze' voor Robin. Wanneer we hem vragen waar zijn historische interesse dan vandaan komt – langdurige nieuwsgierigheid of

misschien impulsiviteit? – komt Robin met een filosofisch antwoord. ‘Nieuwsgierigheid is soms heel impulsief, toch? Waarom ben je geïnteresseerd in geschiedenis, en niet in sociologie? Dat is ergens een impulsieve nieuwsgierigheid.’

‘Ik heb dat economische een beetje van huis uit meegekregen.’

Het is dankzij deze impulsieve nieuwsgierigheid dat hij het dan ook niet bij alleen geschiedenis liet. ‘Ik deed geschiedenis heel graag, maar ik volgde er verschillende keuzevakken bij.’ Zo heeft Robin ook filosofievakken gevolgd. Daarnaast passeerden vakken over rechtsgeleerdheid, architectuur en kunstgeschiedenis de revue. ‘Ik deed die keuzevakken eigenlijk altijd omdat ik het leuk vond om meer te weten.’ Voor zijn minor koos Robin voor economie. ‘Ik heb dat economische een beetje van huis uit meegekregen.’ Vandaar ook de steevaste interesse in economische geschiedenis, vertelt Robin. Die passie voor economie komt ook terug in zijn geschreven werken. Zo gingen zijn bachelor- en masterscriptie over de abdij in zijn geboorteplaats. Hij onderzocht welke gronden de abdij bezat, hoe dit bezit evolueerde en welke langetermijneffecten dit had. Robin vertrekt vervolgens naar Nederland om zich verder te specialiseren. ‘Voor jullie is het misschien moeilijker om op te merken, maar economische geschiedenis is hier in Utrecht gewoon ontzettend sterk. Of eigenlijk meer in Nederland in het algemeen.’ Zijn proefschrift aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en in combinatie met de Universiteit Utrecht ging over regionale verschillen in industrialisatie in België en Nederland: een echte combinatie van economie, geschiedenis en zijn eigen ‘pendel-achtergrond’. ‘Ik ken heel veel van die gekke gemeentenamen omdat ik tijdens mijn proefschrift heel wat regionale archieven heb moeten

doorspitten.’ Zo herkende hij ook het Brabantse Son en Breugel, waar eindredacteur Floor vandaan komt. Haar gemeente was hij tegengekomen op een driedaagse zoektocht in het archief van ‘s-Hertogenbosch. Zo herkende hij ook het Brabantse Son en Breugel van onze eindredacteur Floor, dat hij was tegengekomen tijdens een driedaagse zoektocht in het archief van Den Bosch.

‘Economen hebben heel vaak onderzocht waarom industrieën zich op bepaalde plekken vestigen. Het vernieuwende aan mijn proefschrift was dat ik keek naar waarom industrieën *blijven* in bepaalde plekken, en dan ook waarom ze vertrekken, natuurlijk.’ Een mooi voorbeeld is het historische Vlaanderen en Oost-Nederland. Beide hebben de lokalisatie van een bloeiende textielindustrie tijdens de Industriële Revolutie gekend, met proto-industriële roots, maar ook de verdwijning van die industrie tijdens de twintigste eeuw naar onder andere Oost- en Zuidoost-Azië. Tijdens zijn proefschrift kwam Robin al kort in aanraking met de Brede Welvaartsindicator, maar hij ging er nog niet mee aan de slag. ‘Ik had al voldoende werk aan mijn proefschrift. Ik heb nog steeds voldoende werk aan mijn proefschrift,’ zegt hij lachend. Als het goed is, wordt de herziene versie van zijn dissertatie *Continuity or Change? The Evolution in the Location of Industry in the Netherlands and Belgium (1820 – 2010)* binnenkort gepubliceerd door de internationale uitgeverij Palgrave Macmillan.

‘Geschiedenis was voor mij geen evidente keuze.’

Na het afronden van zijn proefschrift solliciteerde Robin op een plek voor het project over de Brede Welvaartsindicator (BWI) hier in Utrecht. ‘Het [de BWI] is iets wat me nu bezighoudt, maar ook wel iets wat een aanleiding was voor mijn eerdere onderzoek. De aankomende jaren wil ik dit doorzetten.’ De Brede

Afb. 2: Wever, Vincent van Gogh (1853 - 1890), Nuenen, januari-augustus 1884. Bron: Van Gogh Museum, <https://bit.ly/3JuENeg>.

Welvaartsindicator is een initiatief van Instuties voor Open Samenlevingen van de Universiteit Utrecht, in samenwerking met RaboResearch. Het doel is om een alternatieve maatstaf voor welvaart te produceren. In tegenstelling tot het bbp (een maatstaf voor economische groei) kan de BWI op een betere, meer alomvattende manier welvaartsgroei in kaart brengen. ‘Een van de conclusies is dat economische groei en brede welvaart sinds de negentiende eeuw parallel lopen, tot de jaren zestig wanneer welvaartsgroei achterop begint te hinken ten opzichte van economische groei. Een van de redenen is dat effecten van milieu op welvaart niet worden meegenomen in bbp-berekeningen, maar ook andere welvaartsdimensies zoals sociale contacten stellen geen al te best beeld voor de laatste jaren.’ Het bruggetje tussen het proefschrift en zijn werk voor de BWI was dan ook snel gelegd. Zo geeft de BWI bijvoorbeeld aan op welke plek in Nederland je het beste kan wonen. De Randstad en andere grote steden doen het bijvoorbeeld economisch goed. ‘Er zijn veel banen en het inkomen ligt er hoog, maar op het vlak van veiligheid, milieu en woontevredenheid scoren de steden in de Randstad slechter.’

Op het gebied van milieu scoren grote steden dus slechter, wat vast geen

verrassing is voor de studenten die weleens de benauwdheid van een zomerdag in het centrum van Utrecht hebben doorstaan. De plek waar je echter het beste kan wonen, zal misschien wel shockeren. ‘Meer landelijke regio’s – waaronder regio’s in Drenthe, de Achterhoek, Friesland – kunnen dan wel slechter scoren op het gebied van gemiddeld inkomen, maar scoren beter op het gebied van woontevredenheid, milieu en veiligheid.’ Robin focust zich vooral op de historische achtergrond van deze welvaartsverdeling. Zo heeft hij net een onderzoeksvoorstel ingediend voor een onderzoek naar hoe we er honderd jaar geleden voor stonden op het vlak van brede welvaart. Hierin zou hij bijvoorbeeld kijken op welke dimensie we er wel of niet op vooruit zijn gegaan in vergelijking met de vorige eeuw. Het onderzoeksvoorstel is aanvaard, waardoor Robin vanaf september 2023 drie jaar onderzoek kan doen aan de Universiteit Catholique de Louvain. Met het onderzoeksvoorstel gaat hij brede welvaart tijdens de Industriële Revolutie in kaart brengen in enkele regio’s in België en Nederland. Robin gaat dus een mooie toekomst tegemoet, en het is ons duidelijk geworden dat economische geschiedenis leeft en vervlochten is met onze huidige maatschappij.

The Chinese Question: een nieuwe kijk op een eeuwenoud begrip

Afb. 1: Tot slaaf gemaakte coolie-arbeider, 1881. Bron: Wikimedia Commons, <https://bit.ly/3PpGYDD>.

Yana Amse

'A quarter-million Chinese went as indentured laborers to European plantation colonies in the Caribbean as part of the notorious coolie trade that exploited Chinese and Indian workers after the abolition of slavery.' Met haar nieuwe werk, *The Chinese Question. The Gold Rushes and Global Politics*, doet dr. Mae Ngai een intrede in het historiografisch debat rond het begrip *indentured labor*. Ze haalt ook verhalen van de mensen die hier slachtoffer van waren in de negentiende en twintigste eeuw naar boven. Ngai is historica en professor in *Asian American Studies* aan de Universiteit van Columbia. Ze houdt zich voornamelijk bezig met onderzoek rondom nationalisme, burgerschap, etniciteit en immigratie. Binnen deze onderwerpen focust ze zich met name op de twintigste eeuw. In het onderzoek waar dit boek op is gebaseerd, richt ze zich in brede zin op Chinese arbeidsmigratie en het effect dat deze heeft gehad op de wereldeconomie. Bovendien analyseert ze hoe deze migratie de hedendaagse opvattingen over het fenomeen etniciteit heeft beïnvloed.

Een duidelijke definitie geven van *indentured labor* is lastig. Verschillende auteurs en historici schetsen een ander beeld van het verschijnsel, waardoor steeds definities die op bepaalde vlakken van elkaar verschillen ontstaan. In het algemeen kan *indentured labor* beschreven worden als gedwongen contractarbeid voor een bepaalde periode in ruil voor reis- en leefkosten. Ngai plaatst zich in dit historiografisch debat door naar *indentured labor* te kijken vanuit het perspectief van de Chinese migranten uit de negentiende en twintigste eeuw die naar de Verenigde Staten, Australië en Zuid-Afrika kwamen om te werken in de goudmijnen. Vervolgens analyseert ze de economische en politieke gevolgen hiervan. Ngai gebruikt *the Chinese Question* als rode draad in haar boek. Deze luidt als volgt: vormden Chinezen een algemene bedreiging voor witte mensen en moesten ze daarom geweerd worden? Door *the Chinese Question* als rode draad te gebruiken, ontstaat er een duidelijk beeld over het begrip, maar ook over het dagelijks leven van de migranten en over de effecten wereldwijd.

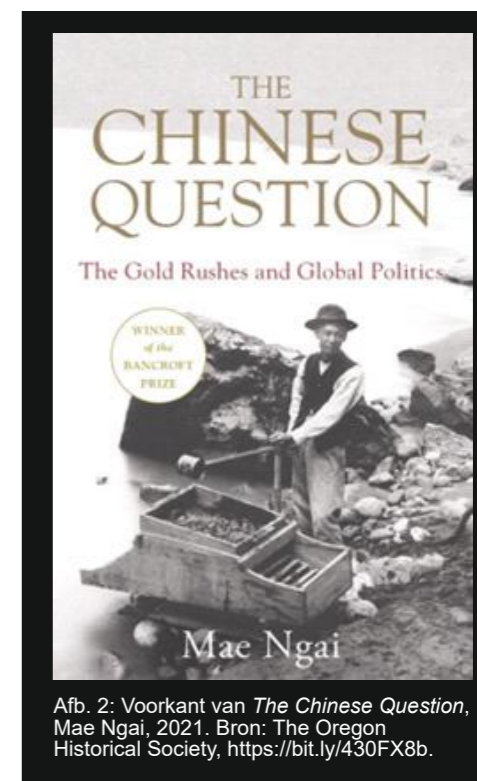
Het boek behandelt hoofdzakelijk de aanwezigheid van Chinese arbeidersgemeenschappen in de Anglo-Amerikaanse wereld. Ngai schrijft over Chinese arbeiders in de drie grootste goudmijnen van de negentiende eeuw in Californië, Australië en Zuid-Afrika. Het boek onderzoekt hoe de Chinese diaspora zich ontwikkelde in de Anglo-Amerikaanse wereld tijdens een onstuimige periode in de wereldgeschiedenis. Ngai beschrijft, naar aanleiding van deze ontwikkelingen, hoe de opvattingen over etniciteit en afkomst zijn veranderd. Ze haalt in ieder hoofdstuk een ander onderwerp binnen de Chinese migratie aan, waardoor veel verschillende onderwerpen aan bod komen. Zo onderzoekt ze de onderlinge verhouding tussen de arbeiders en de manier waarop zij gemeenschappen vormden. Conflicten tussen Chinese en witte arbeiders en de daaropvolgende *Anti-Chinese Movements* zijn voorbeelden van onderwerpen die ze in haar boek behandelt. Niet alleen heeft ze het over de gevolgen van de gedwongen arbeid en migratie binnen de Chinese gemeenschappen, maar ze bespreekt bijvoorbeeld ook de economische, politieke en sociale gevolgen, zoals de relatie tussen de Chinese arbeidsmigranten en de Amerikanen, die de migratie heeft gehad op het land waar de arbeiders werkzaam zijn, en op de werkgevers. Ook schrijft ze over de invloed die *the Chinese Question* had op politieke kwesties, zoals de verkiezingen.

Over de Britse verkiezingen van 1906 zegt ze: 'The watershed election has received considerable attention from historians of British politics, but there has been scant analysis of the role that the Chinese Question played in the Liberal-Labor victory.' Door verschillende uitgangspunten te behandelen, creëert Ngai een zo breed mogelijk beeld van de situatie en legt ze nieuwe verbanden tussen eerdere onderzoeken.

Met dit boek probeert Ngai de ideeën en handelingen over het fenomeen etniciteit in de twintigste eeuw

te verbreden en te veranderen. Een ander belangrijk doel van de auteur is het verhelderen van de politieke situatie rondom *the Chinese Question* en om te verduidelijken hoe deze vraag in verband staat met het enorme verschil tussen China en het Westen in de negentiende eeuw. Ngai probeert in haar boek de mythes rond de coolie-arbeider te ontkrachten en zo de ideeën die door de jaren heen zijn ontstaan te veranderen.

Het boek slaagt er zeker in om het fenomeen rond de Chinese arbeidsmigratie in de negentiende eeuw in een ander daglicht te zetten. Na het lezen van het boek wordt de situatie rond de Chinese arbeidsmigratie een stuk duidelijker en heeft de lezer een veel duidelijker beeld van het begrip *indentured labor*. Ngai slaagt erin om de lezer kennis te laten maken met meerdere aspecten van arbeidsmigratie, in plaats van alleen de voor de hand liggende onderwerpen te behandelen. Ze blijft haar lezers aan het denken

Afb. 2: Voorkant van *The Chinese Question*, Mae Ngai, 2021. Bron: The Oregon Historical Society, <https://bit.ly/430FX8b>.

zetten door in ieder hoofdstuk een ander onderdeel van the Chinese Question en Chinese arbeidsmigratie aan te kaarten. Na het lezen van het boek kijk ik bijvoorbeeld heel anders naar de achterliggende gedachten van de arbeidsmigranten om ervoor te kiezen naar een ander land te gaan. Het boek heeft me helpen realiseren dat er meer redenen achter migratie kunnen zitten dan alleen de nood aan economische verbetering.

De Chinese migratie transformeerde de wereldmacht en wereldeconomie totaal

Het boek zit dus vol met sterke punten. Zo haalt Ngai aan dat de Chinese arbeidsmigratie drastische gevolgen voor de handel tussen de VS en China had. Dit geeft een andere kijk op de motieven van de migranten en werkgevers en wat de gevolgen waren op economisch en politiek vlak. Iets wat mij persoonlijk erg aansprak, was de beschrijving over het dagelijks leven en de leefomstandigheden van de arbeiders die Ngai door het boek geeft. Ook geeft ze een duidelijk beeld van de conflicten tussen Chinese en witte arbeiders en hoe deze in scherp contrast stonden met de manier waarop de verschillende arbeiders ook goed samen konden werken. 'Racial tension and conflict dotted the goldfields but were not ubiquitous. Chinese and whites often worked alongside each other in the gullies; they got along and they quarreled, like all gold diggers in the competitive environment of the rush.' Ngai weet erin te slagen om, door middel van de persoonlijke verhalen, *agency* terug te geven aan de Chinese arbeidsmigranten en een deel van de geschiedenis, die lang is weggestopt, terug naar boven te brengen.

Yana Amse, 18 years old, is a second-year student in the history program. Yana currently lives in Tilburg, where she spends as much time as she can with her family. In her free time, she loves to read and to hang out with her friends.

Gerecenseerd werk:

Mae Ngai, *The Chinese Question. The Gold Rushes and Global Politics*. W.W. Norton & Company, New York, 2021, 464 pagina's.

RECENSIE

The colonial story of art & why we need to talk about it

Afb. 1: 'Nelson's Ship in a Bottle' by Yinka Shonibare on Trafalgar Square, London. Source: Brian Gillman via Wikimedia Commons, <https://bit.ly/46rovN6>.

Chiara Evans

As I dove into *The Whole Picture*, I began with limited knowledge of art history, an interest in postcolonialism, and an open mind. What makes Alice Procter's book a fascinating read is the way she situates her discussion of pieces within their presentation inside museums and broader contemporary debates. She focuses on art displayed in western nations and their former colonies – primarily England, Australia, and the United States. From Joshua Reynolds' painting *Portrait of Omai* (1776) to Andrea Fraser's performance of *Museum Highlights: A Gallery Talk* (1989), the art pieces chosen by Procter are not bound together by technique, geography, or even a clear theme. She takes this hodgepodge of artworks in order to tell the contemporary story of artwork in our museums.

Procter discusses four contexts, which she names 'the Palace', 'the Classroom', 'the Memorial', and 'the Playground'. These sections encompass the various places where the public encounters art. By examining the way art is exhibited within these spaces, she offers a refreshing lens from which to understand these pieces. Procter traces the journey these works took to reach their final destination, which I found to be

an illuminating perspective on the work. She makes the broader point of the way items in museums are understood in the context of where they are stored; due to this, they lose some of their original story. One pronounced example includes an indigenous shield from Gweagal Land in New South Wales displayed in the British Museum. She presents an analysis of the Gweagal shield through the plaque description chosen by the museum. This shield was used by an indigenous group for protection upon the arrival of British colonizers. Procter explains that by taking the shield outside of its place of origin and inserting it in a museum run by the colonizers, the shield becomes representative of the colonizers' aggression all over again.

As illuminating as many of her examples are, the difficulty with exploring art through the lens of contemporary museums or galleries is that the art she discusses lacks a cohesive thread to tie them together. While each chapter is an interesting read, it is unfortunately a read where the examples often feel distanced from one another. One example is her analysis on Andrea Fraser's performance of *Museum Highlights: A Gallery Talk* (1989). In this performance, Fraser gives a satirical tour of a museum in order to highlight how museums place

value on certain pieces of artwork based on assumptions around class. Procter's analysis successfully highlights a shortcoming in museums, but it does so in a convoluted way. Where in the first few chapters she highlights historical artwork whose meaning has faltered, by the end she turns to contemporary pieces that critique the same problem Procter sees in the museum. This turn felt distanced from the rest.

The book has shifted the way I will interact with museum exhibitions moving forward

As far as arguing the statement set out in her title – why we need to talk about it – Procter provides a convincing, yet accessible argument for the impact that museums, galleries, exhibitions, and memorials have on the way art, and therefore history, is understood. Ultimately, the book has shifted the way I will interact with museum exhibitions moving forward. Regardless of whether or not one agrees with every point of analysis, anyone can appreciate the suggestion undercutting Procter's book – that we must examine museum exhibitions with a critical eye. Procter shows through her contemporary examples that this conversation is ongoing, and one that is not always handled properly. Rather than blindly following museum arrows and gazing over signs, Procter shows readers how they can understand art through its contextualization in museums. The cohesiveness of her argument is a pitfall of the book. However, the relevance of the topic and the readability of individual chapters still make *The Whole Picture* a worthwhile read.

Chiara Evans is currently a third-year History student and editor at the Aanzet. She loves reading and writing – making reviews a pleasure to write. Her main historical interests include national identities and nationalism.

Gerecenseerd werk:

Alice Procter, *The Whole Picture: The colonial story of the art in our museums & why we need to talk about it*. Cassell, London, 2021. 320 pages.

RECENSIE

Ontdek de renaissance in De boekhandelaar van Florence

Afb 1. Vermoedelijk een portret van Vespasiano da Bisticci in een door hem geprepareerd boek. Bron: Wikimedia Commons, <https://bit.ly/41siQml>.

Floor Schuurmans

Het is 1478. Florence en Napels zijn in een hevige strijd verwickeld. De Florentijnse boekhandelaar Vespasiano da Bisticci moet een boek afleveren bij zijn klant, ongelukkigerwijze de Napolitaanse legeraanvoerder Federico. Vespasiano weet iets te regelen met Lorenzo de' Medici, de heerser van Florence. De strijdwapens worden tijdelijk neergelegd, en het boek bereikt zijn bestemming. Maar, 'Daarna kwam aan deze vredige, bibliofiele uitwisseling van wederzijdse hartelijkheden een eind, doordat Federico's machtige kanonnen in stelling werden gebracht om de Florentijnen de vernieling in te helpen.'¹

Dit is een van de interessantste anekdotes uit *De boekhandelaar van Florence*, het nieuwste boek van renaissance-kenner en schrijver Ross King. Rondom het leven van Vespasiano bouwt King laagje voor laagje een complete – en complexe

– wereld op. Het eindresultaat is niet alleen een biografisch verhaal, maar ook een uitgebreide schets van het politieke gekonkel, de godsdienstige overtuigingen en de culturele veranderingen die de Italiaanse renaissance kenmerken. Bovenal is het boek een lofzang op het geschreven woord, dat zelfs krachtiger kan zijn dan kanonskogels.

Dit type boek is King niet onvertrouwd. Eerder schreef hij namelijk boeken over Michelangelo, Leonardo da Vinci, Machiavelli en Filippo Brunelleschi; stuk voor stuk Florentijnen die leefden in de vijftiende en zestiende eeuw. Ze maken ook allemaal een korte cameo in dit boek, waarmee King naar zijn eerdere werken knipoogt.

Deze ervaring blijkt ook uit de leesbaarheid van het boek. Misschien niet zo gemakkelijk te lezen als een roman, maar toch ging ik er in een rap tempo doorheen. Ik betrapte mezelf erop dat ik de personen in het boek als 'personages' bestempelde, waardoor ik even uit het oog verloor dat dit echte mensen en echte gebeurtenissen waren. Het boek leest dus niet als een droog geschiedenisboek, waarvoor hulde aan

¹ Ross King, *De boekhandelaar van Florence* (Amsterdam 2022) 371.

King. Wel moet je als lezer goed bij de les blijven. King omschrijft op knappe wijze een groot deel van de Italiaanse vijftiende eeuw, maar helaas was een aantal voornamen ontzettend populair. Zo zijn er drie Alfonso's, vijf Antonio's, zes Giovanni's en zes Johns. Ook lijken veel namen op elkaar: Ferrando, Ferrante, Ferrara en twee Feretti's passeren allemaal de revue.

We kunnen King de fantasieloze namen niet kwalijk nemen, deze heeft hij immers niet zelf verzonnen. Wat ik hem wel kwalijk neem, is dat hij de lezer regelmatig ontvoert in zijn gedachtecronkels. Waar zijn punt is dat naast het werk van Aristoteles ook vertalingen van Plato werden geproduceerd, moet de lezer eerst een uitgebreide verhandeling van het filosofische gedachtegoed van de twee ondergaan. En dan ben je er nog niet vanaf; de humanistische strijd tussen Aristoteles- en Plato-aanhangers keert telkens terug. Ook de vele conflicten op het Italiaanse grondgebied worden beschreven. Op een gegeven moment verzucht King zelf dat het 'een akelig bekende mengeling van politieke ambities en territoriale expansiedrift tegen de achtergrond van familiedrama's en wisselende bondgenootschappen' was.² Hij had zich hier wel kunnen realiseren dat dit zoveelste conflict ook voor de lezer 'akelig bekend' zou zijn.

De achterflap belooft de lezer niet alleen het verhaal van Vespasiano, maar ook zijn strijd met het gedrukte boek na de komst van de drukpers. Een beetje bedrogen kom je dan wel uit. King stelt eerst dat geschreven en gedrukte boeken simpelweg naast elkaar kunnen bestaan. Vespasiano en drukkers produceren andere typen teksten voor een ander publiek, in een totaal andere prijscategorie. En op het moment dat het gedrukte boek wel een echte bedreiging

voor de geschreven variant gaat vormen – zoals in de woorden van een drukker, 'Wie waagt nog het met pen vervaardigde boek te roemen, / Zonder metalen drukletters superieur te noemen?' – heeft Vespasiano zich al als pensionado teruggetrokken op het platteland.³

King ontvoert de lezer in zijn gedachtecronkels

Een sterker punt van het boek is dat King niet schuwt voor de minder fraaie kanten van zijn geliefde renaissance. Vrouwen – of accurater gezegd, meisjes van zo'n zestien, zeventien jaar – hadden bijvoorbeeld de keuze tussen *aut mas aut murus*, een man of een muur, een huwelijk of een klooster. Eenmaal getrouwd mochten ze ook weinig. Menig geestelijke verkondigde dat vrouwen zo veel mogelijk binnen moesten blijven. Getrouwde vrouwen hadden te maken met huiselijk geweld en een behandeling als een broedkip. Het hoogtepunt hiervan was Cecca, de vrouw van ene Antonio Masi, die maar liefst 36 kinderen kreeg. Ook Vespasiano had op zijn oude dag een mening over vrouwen: mooie kleding en sieraden tasten de puurheid van een vrouw aan.

Als vrouw werd ik ongemakkelijk van deze passages. Ik kan, wil, me niet in hen verplaatsen. Toch was het de realiteit, en het is daarom goed dat King deze aanstipt. Het zou wat mij betreft zelfs nog uitgebreider kunnen. Bovenstaande informatie is verspreid over een handjevol pagina's. Vrouwen spelen als 'personages' verder geen rol in het werk van King. Alleen een paar nonnen komen vaker terug, maar dan

wel weer als arbeiders voor een broeder die een drukpers bedient. De groep die toch de helft van de samenleving uitmaakt, moet het weer eens doen met een kanttekening en een voetnoot.

Al met al vormt *De boekhandelaar van Florence* een interessant portret van het humanistische hart van Europa in de vijftiende eeuw. Zolang de lezer maar goed bijhoudt wie wie is, wie met wie vecht en waarom, en wie wat vindt, wordt die beloond met een tripje naar Florence in de renaissance.

Floor Schuurmans is derdejaarsstudent Geschiedenis. Momenteel volgt ze de minor Journalistiek en nieuwe media aan de Universiteit Leiden. Ze vervult daarnaast de rol van eindredacteur bij de Aanzet.

Gerecenseerd werk:

Ross King, *De boekhandelaar van Florence*. Uitgeverij De Bezige Bij, Amsterdam, 2022. 528 pagina's.

² King, *De boekhandelaar van Florence*, 411.

³ Ibid., 399.

